

Axular eta Larramendi

BLANKA URGELL
(O.E.H.)

Abstract

Ibar's book Genio y Lengua (1935) helped to confirm the theory that the northern and southern Basque literatures had not only followed different paths but that these paths, led by Axular and Larramendi, respectively, were opposed as well. Ibar's theory about Larramendi has been refuted in these last years. This paper is a first attempt to put into question Ibar's interpretation of Axular and the northern literature. It also seeks to bring out, with new data, the importance that the knowledge of the northern literary and language phenomena had in the creation and successive evolution of postlarramendian southern literary dialects.

Badirudi bagaudela Larramendiren jaiotzaren hirugarren mendeurren hau behar bezala ospatzeko paradan, bai azkeneko urte hauetan andoaindar ospetsu honen eginen eta eraginen aztertzeari itxura guztien arabera inoiz baino arreta gehiago eskaini zaiolako, baita zor zaiona bihurtzen hasi ere hasi bide garelako, aldekatasun erabatekoa eta erabateko etsaigoak lehendabizi eta gero meziprezua, gizazientzien iraultzaren oihartzunak Euskal herri honetara iristen hastearekin garaile gertatu zena, behin gaindituez gero.

Edozein moduz, asko egin bada ere, gehiago da oraindik egiteko dena. Eta har bedi erakusgarri bezala oraingo honetan aurkeztea egokitu zaidana. Zeren hitzaldi honek "Axular eta Larramendi" izen handia bait darama, handia eta zabala.

Ez dut uste inork izen horren aurrean zer esanik ez dagoela uste dezakeenik, baina bai ordea, eta batek baino gehiagok, esan zitekeen guztia aspaldixe esan zela. Larramendiren idatziak ezagutzen dituenak, behintzat, badaki Axular goraki laudatu zuela hiztegiaren hitzaurreko liburu zerrendan eta Lapurdiko euskara ordezkatzeko haren zati bat aukeratu zuela *Corografía*-n, bai eta hiztegian haren hitzak jaso ahala jaso zituela, berak esan zuenaren arabera¹. Hiztegiaren eranskinean aurkitzen den Axularrengandiko ekarriaren handia bederen, Mitxelenak aztertu eta frogatutzat utzi zuen *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue* maisu lanean.

Bestalde, eta hau askoz gutxiago aipatzen delakoan nago, *Corografía*-n, Axular

(1) Hala zioen haren eranskinaren aurrean: "He añadido también [RS-koez gainera] otras muchas voces que he oído en las conversaciones y notado en los libros, especialmente en Axular, que he buuelto a repasar con cuidado". Ik. honetaz 3. atala.

hizpide eta gidari hartuta euskal grafiaren arazo zenbaitez aritzen da Larramendi, alegia, orain <k>, <z> eta <ts> idazten ditugun hotsez, eta baita <h>az eta oro har hasperenketaren grafiaz ere (ik. *Cor* 298).

Askotxo da, izan ere, orduko neurrien arabera, azpian zama gehiago ez eramateko. Honegatik baino ez bada, badirudi orain arte baino arreta gehiago eskaintzea ez dela alperrikakoa izango. Ez dut lan honetan gaia agortzeko inolako asmorik, ezta ahalbiderik ere. Aski nuke, ordea, galdera esanguratsu batzu ongi ezartzearekin eta horiei erantzuteko lehendabiziko xehetasunak ekartzearekin.

Nabarmena da, batetik, Larramendiren iturriak ia erabat aztertu gabe daudela; eta ez naiz bakarrik hiztegiko hitzez pentsatzen ari, baina baita bere gramatikako osagaiez, euskarari (eta oro har hizkuntzari) buruzko ideiez; aurrerago ikusiko dugunez (ik. bereziki 3. atala) berak ematen dizkigu izen batzu; oraindik ez dakigu, halaz ere, nola eta noraino baliatu zen haietaz, ezta beharbada agerian jarri ez zituen beste zenbait ere.

Honetaz dena dela, Axular Hegoaldean aipatzen eta laudatzen duen lehenengoa izanik, dirudienez², geroko urte eta mendeetan horrek hemen izandako arrakastan zerikusiren bat izan dezakeela ematen du. Jakingarria litzateke ia bere ondorengoen eriden daitekeen bere Axularren alderako debozio sutsuaren arrastorik, Añibarro fidelaren *Geroko gero*-aren itzulpenaz at bederen. Baita oro har Iparraldeko literaturari eman zion garrantziarenik.

Honetarako jakintzat ematen ari gara, noski, XVIII. mendearen erdialdetik aurrera jaio ziren Hegoaldeko bi literatur euskalkien, gipuzkera eta bizkaieraren, lehendabiziko bultzatzailea Larramendi izan zela, eta hartan ihardun zutenak, neurri handiago edo txikiagoan, Larramendi eta Larramendik irakatsia zutela buruan, zuzenean edo besteren bitartez.

Zalantzarik ez dago zein garrantzitsua izan zen, eta den, eta daitekeen oraindik, lapurterazko tradizioaren, eta bereziki Axularren, itzala oraingo literatur hizkuntzaren eraiketan. Gogoratzea baino ez dugu batuaren aitetarik baten, Villasanteren "Literatur euskara laphurtarr klasikoaren gain eratu" (1952). Halaz ere, eta Ibarrez gero bederen (ik. *GL* 119, besteren artean); Ipar-Hego erlazioak ukatu bait ziren, aski zabaldua dago honetan ere batuaren sortzaileek Hegoaldeko literatur hizkuntzaren bidea zeharo eraberritu zutelako ustea. Eta uste hau gehienez egia biribila den neurri berean, gezurra da, edo gezur erdia, Iparraldeko literaturaren ezagutza eta erabiltzeari dagokionez, eta soilik historiaren ezezagutzaz eta ezezagutza honen ardurazaz (hots, ikerketa falta deitu ohi dugunaz) azal daitekeena. Aitzitik, gure ustez, Larramendiren garaitik datorkigu Iparraldeko literaturari buruzko interesa, erreka (oraingoz behintzat) erdiezkutuez bada ere, eta alde horretatik gu, eta gure aitzineko hurbilak, ez gara tradizio luze baten oinordeko, hartzaile eta bermatzaile besterik.

(2) Berak "el célebre Axular" deitzen du (*DT* xxxv eta *Cor* 297), baita "anda en manos de muchos" (*DT* aip. lek.); alabaina, ez dakit noraino heda daitekeen hitz hauen esanahia. Bestalde, ez da ahaztu behar, ez saihestu, Sarako Etxeberri honetan ere Larramendiren gogaide agertzen zaigula, eta *gogaide* hitza Lakarrak (1985a: 15, 6. oh.) erabili zentzuan berean erabiltzen dut, bien arteko erlazioen auziak (nondik norakoak batez ere, guri dagokigunez behintzat) duela sei urte bezain aztertugabe diraelako.

1. Axular eta Larramendi: teoria standarra

1.1. Ingurugiroa

Inork ez luke egun eztabaidatuko Larramendi Hegoaldeko literatur euskalkien aita dela. Baina iritzi hau ez zen berez sortu; lehenagotik datorren ustea bada ere, orain ezagutzen eta jakintzat ematen dugun eran gerra aurrean finkatu zen, Ibarren *Genio y Lengua* liburuan. Mereziko luke liburu honek bere inguruaren azterketa sakon bat, norainoko iraultza suposatu zuen jakin dezagun. Nolanahi ere, argi aski agertzen zaigu begietara gerra ondoko belaunaldiaren, hots, gerra ondoren argitaratzen hasi zirenen pentsamoldea eratu zuela neurri handi eta oraindik neurtu gabe batean.

Mende honen hasieratik eta 1960 ingurura arte bederen, batzuentzat aurreko euskal literatura guztia, liburu zaharrak direlakoak, bereizketa, era eta taiu gabeko multzoa zen, ezertarako on ez zena, han hemen aurki zitezkeen pitxi batzu eta hor nonbait gorde zitezkeen ale batzu gora behera. Ez dira falta, noski, honen frogabideak. Aipatu den lehendabizikoetakoa, Orkaiztegiren *Observaciones para hablar y escribir tolerablemente en nuestro idioma euskaro* (Tolosa, 1906) delako liburuan dator; Villasanteren hitzetan (1967: 29):

Jaun onek, bada, argi eta garbi esaten digu: idazle zaharrak denak direla txarrak eta oietatik ezin ikas ditekela deus onik. Zenbat eta zaharragoak, orduan eta txarragoak, gaiñera.

Julio de Urquijok berak zuzenean eraman behar izan zuen hauetariko baten erasoa; horra hor Kirikiñok Urquijoren defentsari erantzundakoa³, Arzadun, *ExIzp*, Duhalde eta Baratciarten liburuen izenburuak adibide emanik:

Zer deritoxozue? Or[r]jeek kirtenkeriak dirala esateagatik ez daut ez garbai-arrak neure biotz au zulatuko. Nik, benetan diñot, orrelako idaztirik (libururik) iñun aurtituko [sic] baneu, apurtu egingo neuke ta iñok ez leuke jakingo, lotsagarriak diralako (54).

Elvira Zipitria izan omen zen gerotxoago "denak sutara botatzea hobe" esan zuena (ap. Villasante 1967: 29, bekatariaren izenik eman gabe, ordea).

1941-1961 bitartean Euskaltzaindiko idazkari izan zen Nazario Oleagaz ere honako pasarte hau kontatzen du Villasantek:

Bein, Axular goraiipatzen genduela entzunez, auxe esan zigun: Zer ari zerate Axular goraiipatzen! Ara, emen danok idazten degu arek baiño askoz obeto. Zuk, eta nik, eta ark, eta danak... (ib. 29).

Villasantek ederki adierazi zuenez (HLV 80), idazle zaharrengan aurkitzen zen erdaratik hitz gehiegien eta joskera arrotzen etsai amorratu bait ziren jokutzen zuten horrela. Izan ere, aipatu Kirikiñorenean, badirudi bere burua nolabait zuritzen duela, esaten duenean

(3) *Edo geuk edo iñok ez artikuluxka bilduman*, Bilbo, 1984. Prestatzaileak Adolfo Arejita eta Xabier Perea. Bildumak, bide batez, "Euskerearen alde" bigarren izenburu darama. Auzi hau Lakarra 1985a (38bis oh.)-n aurkitzen da aipatua, baita hona ekarri ez ditugun gatatzakaren beste zenbait pasarte, Kirikiñoren nortasunaz, euskaltzale zen aldetik bederen, berri handiak ematen dizkigutenak.

Nik ez neban esan, nik ez diñot, *Revista* orrek [RIEVek] billatzen dituan antziñeko idazti *guztiak* kirtenkeriak dirala (aip. lib. 52).

Halaz ere, argi zegoen begiekin ikusi nahi zuenarentzat, eta Urquijok behintzat argi aski ikusi zuen orduan, Kirikiñok eta bestek ez zutela zer gorde handirik aurkitzen aurreragoko literaturan. Kirikiñok ezin argiago azaltzen digu:

Nik ori egingo neuken arren, ulertzen dot askok zaletasuna eukiten dabela antziñeko gauzekana; jakin gura izaten dabela antziñekoak zelan bizi ziran, zelan idazten eben, zelako ekanduak eukezan, zelako errediza ta izkillu ta jantziak erabilli ebezan, eta abar. [...] Baiña Urkixo'tar Julik edo bera lako antziña-gauza zaleren batek ataraten badau autsartetik argitara gauza zatarren bat edo idazti kirtenen bat, eta enparauok badiñogu zatarra edo kirtena dala, ez dauko zegaitik asarratu [...] (aip. lib. 54).

Hitzak hitz eta usteak uste, badakigu egin ere zerbait egin izan zutela ildo horretatik: 1925 inguruan, behintzat, Axular baten liburua berrargitaratzeko saio bat eragotzi omen zuten⁴, hain zuzen Iparaldean Bonaparteren hilarriaren ondoren Axularri egin zaion lehendabiziko omenaldia bide dena antolatu zeneko urtean⁵, *Gure Herria*-k ale oso bat eskaini ziolarik, Barbier, Oxobi, Saint Pierre, J. Muxika eta A. Donostiaren lanak batuz, besteak beste⁶:

Halaz ere, ez da harritzekoa, baldin eta kontutan hartzen badugu askoren buru egin zuenak, Sabino Arana Goirik, ez zuela literatura fidelki gorde behar ziren euskal zeren artean kokatu; gaingiroki, aurreko literatura soilik xede trinko eta begiak puntu bakar batean jarrita erabili zuela esan daiteke eta, hortaz, soilik bizkaitarrak eta gramatikari edota sasigramatikariak ikutu zituen, Lafittek aitortzen duenez:

Bizkaitarrai lotuko zaie eta Bizkaitarrak izanen dira haren erreferentziak, hala nola Astarloa, Zabala, Kapanaga, Mogel, Añibarro, Fray Bartolome, Elgezabal⁷ edo Uriarte. Ez ditu iduriz irakurri gure klasikoak, ez Etxepare, ez Leizarraga, ez Axular. Aipu ditu halere Bonaparte, Van Eys, Inchauspe eta... Léwy d'Abartiague (*in AG OC v*).

Nolanahi ere, ez dugu inondik inora uste izan behar sasijakintsu edota kulturgabekoen jarrera zenik bakarrik. Zaharregan gauza onak ikusten zekitenak ere ba

(4) "Quien repasara la colección de *Argia* hacia los primeros meses de 1925 tropezaría con un "documento" notable a este propósito. Allí vería con qué modos tan expeditivos se hizo abortar un proyecto de reedición del *Guro*, 'obra plagada de voces exóticas' (Ibar *GL* 44n). Dirudienez, 1925-4-19ko Zarralde delako baten "Geroko-Gero", 1925-5-17ko Iparalde-ren "Geroko Gero. Ez da aski" eta 1925-6-14ko beronen "Axularren Izker" dira istiluren ispilu (ik. Villasante 1974). Ezin izan ditugun arren ikusi, argi dago, ezinez baino ez bada, bakoitza zein eta zer den.

(5) Cf. V. Galbere Guerendián, *FLV* 1974, 18, 14. oh.

(6) Aurreko urteak ere oso mugituak eta emankorrak izan ziren Axularri dagokionez: 1921ean zati aukeratuak argitaratu ziren *GH*-an; 1922an Altadillen "Dos escritores euskaros memorables [Axular eta Oihenart]" (*BCMN* 233-234); 1923tik aurrera, Añibarroren itzulpena *RIEV*-en; 1924ean Larrekoren "Axular euskal idazle geiena" (*GH* 448-449) eta 1925ean bertan Azkueren "Noticias acerca de Axular" ("Curiosos documentos..." en barruan, *RIEV* 60-66). Ik. berri gehiagorako 5. atala.

(7) Sic? Ez dut uste Cosme Elgezabal, *Euzkadi*-n mende hasieran, eta erdaraz, politikari buruz lanen bat duena denik (cf. Bilbaoren *Bibliografía*); Juan Jose (edo Bizenta) Mogelen bigarren abizena ez ote?

omen ziren liburu zaharren eraginaren beldur: nolabait esateko, filologia, "antziñgauza zaletasuna", eta literatura ahalik gehien bereizi beharra ikusten zuten batzu⁸:

Pitxi eder askoren artean, erdel kutsua darioten joskera nabarmenak geiegi ageri dira Axular'en liburuetan [sic] eta beste idazle batzuenetan ere bai. Ori dala-ta, euskeraz ikasten edo dakitena zerbait lantzen eta orrazten ari diranei ez diet nik sekula Axular emango, aurretik oar batzu egin gabe beintzat. On baño kalte geiagi egingo lieke olakoei. Euskel ikasketan aurrera dabiltzanei ta euskeraz poliki idazten dutenei askoz errexago emango nieke Axular. Ona ta txarra ondo bereizten dakitenak asko ikasi dezakete idazle oietan (Plazido Mujika, *Egan* 1957, 133).

Garai beretsuan Orixe zenbakien bidez joskeraren erdaltasuna neurtzen daukagu:

Mendiburu. Onengatik entzun ukan dugu "Kikeron euskalduna" esaten, baiñan aburu ori aldarazi bearrean gaude orrela uste duteneri. Luis Eleizalde zanari esker, Mendibururi gora aundia ematen ikasi genun eta, uste genezaken, oraindik, erderakeriak ukan arren, ez zala Axular bezain erdalzale edo erdaldun. Pitagorasek beste aldera erakutsi digu, Kikeronen izen aundia Axular'i utzi bearra dauka Mendiburuk, apalago gelditzen baita (*Eusk* 1958, 19).

Garai ilun honen erditsuan atera zen, bada, Ibarren lana eta, nahi eta nahi ez haren eragina pairatuko.

1.2. *Iparralde vs. Hegoalde*

Carmelo de Echegarayk, Gorosabelen liburuaren argitalpenari ezarri zion eranski-nean¹⁰ honela zioen:

[Se observa] entre los escritores vascongados hasta días muy recientes un fenómeno raro y digno de atención, y es que cada cual escribe con absoluta independencia de los demás, en el más perfecto aislamiento del espíritu (ap. Urkijo *RIEV* 1907, 54 eta hur.).

Izan ere, Urquijok honela erantzuten zion Echegarayri:

No creo, por mi parte, que esta afirmación, muy cierta, sin duda alguna, si se refiere a los escritores guipuzcoanos que existieron con anterioridad a la publicación del *Can-*

(8) Beharbada gogoratu behar da, hau dela eta, Azkuek berak, mende hasiera baino lehenago liburu zahar bilduma baten antolatzaile eta prestatzaile izan zena, bertan Añibarroren *Esku liburu*a, Mogelen *Peru Abarkea* eta Ubillosen dotrina gutxienez atereaz eta *Euskalzale* aldizkarian Arakistain, Barrutia, J.B. Elissamburu, Gazteluzar, Iturriaga, Iztueta, Kardaberatz, Mendiburu, Mogel eta Uriarteren zati aukeratuak eskaini zituen, mende hasita ezer gutxi argitaratu zuela, dakidalarik, Zabalaren alegiak izan ezik (*RIEV* 1907 eta 1909); hiztegian, *Morfologia*-n eta bestelako lanetan, batzuetan monografikoetan (Mendibururen *Otoitzgai*-ez (*Euskera* 1928, 124-183), Lardizabalen *Testamentua*-z (ib. 1935, 134-143) berak hain ongi ezagutzen zituen idazle zaharren gauza interesgarriak aipatzera mugatu zen.

(9) Mitxelena egindako elkarrizketan; honek berak erantzungo zion Olabide zela eta hurrengo zenbaki batean: "Nik, berriz, bestetan ikusten dut arriskua: Olabideren *Itun zar eta berria*-n ez ezik, azken urteotan egin diren beste zenbait saiotan ere bai. Emen ere eztago bide galtzerik gauzen berri dakienarentzat, bai ordea auzi askori buruz —eta euskal gramatikaren punturik geienak auzi biurtuak ditugu gaurko eta emengo euskaldunok— zalantzan dagoenarentzat" (*Egan* 1959, 85 hh.).

(10) *Apéndice a la obra Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa*-ko (Tolosa 1901) 4. atala: "Literatura vasca: reseña sintética de los escritores guipuzcoanos que han sobresalido en el estudio del vascuence hasta 1876".

cionero Vasco del Sr. Manterola, pueda hacerse extensiva a los autores labortanos del siglo XVII y principios del XVIII (aip. lan. 55. or.).

Hau sendotzeko ematen zituen xehetasunak eta gehiago bildu izan dira harrez gero, lapurtera zaharreko idazleen batasuna frogatzeko (ik. Villasante *HLV* 68, esaterako). Halaber, gipuzkerazko idazleei dagokienez bagara gauza, ikerketa faltaz bere neurri guztian apika ez bagara ere, Etxegarairen ustea deuseztatzeko¹¹. Alabaina, badago hitz haien azpian oraindik agian garrantzitsuago, eta nolana ere estaliago ibili ohi den zerbait, alegia Iparralde eta Hegoaldearen arteko lotura edo desloturaren auzia, oraintsu arte, eta salbuespenak salbuespen, desloturaren alde erabaki izan dena, Ibarren eraginez bereziki, hain zuzen idazle zaharrak zeutzan mezperezutik ateratzeko saiorik luze, mamitsu eta eragikorrenean.

Ibarren ustez, euskararen galera eta euskal literaturaren beherapena elkarrekin lotuta daude. Idazle eta irakurlegaien nahi eta beharrak ezberdinak ari dira gertatzen. Bere ustez, irakurtzen ez den idatzia alferrikakoa da eta, areago, euskara dagoen egoeran dagoela, kaltegarri. Fineziak utzi, esperimenezko saioak utzi eta hizkuntzaren izpirituari, "genio"ari lotu beharrean dago idazlea, baldin irakurria izango bada. Horregatik, garai hartan ia edonon aurkitzen zen euskal idazle zaharrekiko mezperezioari, neurrizko balorapen bat kontrajartzen dio, haien artean irakurriak, asko eta gustora irakurriak izan direnetan, akatsak akats, bila daitekeelakoan delako euskal "genio" hori, areago zenbat eta zaharrago orduan baino erdaldun gutxiago eta erdaldun ziren neurrian ere eskasago bait ziren; beraz, "genio" horren jabeago:

Podríamos citar por docenas las obras de nuestra tan desdénada como ignorada literatura, cuyo conocimiento y trato asiduo bastaría por sí solo para enfilear decididamente a un crecido número de escritores renacentistas por el camino verdadero del éxito. Por desgracia, se agotaron hace años y hoy apenas se las ve fuera de las estanterías de los bibliófilos, y son como si no existiesen. Aludiremos a unos pocos: el *Gero* de Axular con la versión vizcaína de Añibarro [...] (255, oh.)¹².

...el secreto del atractivo que ejerce un Axular, del sabrosísimo placer que hace de su lectura un festín para el euskaldun, reside en *el genio auténticamente vasco de su lenguaje*. Nos presenta los objetos tal como gustan de verlos *nuestros ojos*. Y conforme vamos leyendo, nos hace pensar: ¡Qué vascamente está *visto y sentido* esto!... (32; azpimarrak bereak dira).

Por el contrario, una obra vasca que quisiéramos suponer prodigiosamente bella o artística —una filigrana— pero que careciese de la virtud de interesar al público euskaldun, resultaría perfectamente inútil para la vitalidad del euskera (42. or.).

Axularren eta besteren euskaltasun hari jatoritasunaren, eta literatura jasoaren, eta euskara garbiaren izenean egindako literatura kontrajartzen die, eta hauek galduan aterarazi, bada, baina, bide batez bezala, euskal literaturaren historiaren teoria orokor bat eraikitzen ari da bitartean, eta honetara gatoz hain zuzen.

(11) Ik., besteren artean, Lakarra 1985b eta Sarasola 1986.

(12) Ohar bedi *RIEV*-en, batez ere, egin argitaratze saioak (Axularrena 1910etik aurrera, Añibarrena 1923tik aurrera) albo bat ari dela uzten; arrazoia, nolana ere, bere irakurlegoari begira dagoela izan daiteke: *RIEVA* irakurtzen zutenez atetikoa gehienbat.

Ibarrentzat, euskal literatura, Hegoaldekoa, zeharo urruti dabil irakurleengandik: astuna da irakurtzen, nekez ezagut daiteke euskara dela ere. Alabaina, hau ez da garaiko, behingo arazoa, betidanikakoa baino: Iparraldeko literaturak ez bezala, Hegoaldekoak jaiotzez daukan akatsa omen da, jatorrizko bekatua, Villasantek hitz ezin adierazkorragoez dienez (*HLV* 144). Iritzi hau agertzen duen aipamen nagusia, gero aipatua, berraipatua, glosatua eta oinarritzat erabilia izango dena, honako hau da:

Del *Guero* de Axular (1643) y del *Diccionario Trilingüe* del P. Larramendi (1745) arrancaron, uno en pos de otro, y con cien años de intervalo, los dos movimientos literarios de las vertientes septentrional y meridional de nuestro Pirineo. Su influencia es todavía sensible; y lo más característico de las dos literaturas tomadas en conjunto es, aun hoy, la contrapuesta orientación que les marcaron sus respectivos iniciadores.

En aquellas dos obras puede decirse además que estaban virtualmente contenidos, como el fruto en el germen, los aciertos y equivocaciones básicos de la ulterior producción euskaldun (103. or.).

Lehendabizi hasi bait zen, hasi ere, Iparraldeko literatura, zitekeena zen Hegoaldekoak ere hangoen bultzadaz lanean hastea, Axularren norabidetik abiatzea; tamalez, ez zen hala gertatu, Ibarrek euskalki ezberdintasunari zein bi aldeen arteko ohizko harreman faltari egozten dizkien arrazoiengatik; mende oso batez aritu ziren hangoak hemen zerbait nabaritzen hasterako. Inoiz hobekien, nik uste, Villasanteren honako aipamen honetan adierazi da orduko Ipar/Hego aldeak:

Mientras estos consumados humanistas abrillantaban el "euskara" con sus elegantes producciones, en el lado español del país, el zumayano Baltasar de Echave, escribiendo en castellano, se esfuerza por demostrar que también en vasconce se puede escribir, y por todo argumento nos presenta, como una gran cosa, un Ave María (*HLV* 68).

Halakoa zen, eta ez dago zalantzarik, Iparraldekoen ustea ere orduan, Claveriaren izenean Ziburuko Etxeberriren *Eliçara erabilitzeko liburua*-ren aurrean azaldu bertsoak agerian jartzen digunez:

Burlatzen naiz Garibaiez,
bai halaber Etchabez,
zeñak mintzatu baitire
erdaraz Eskaldunetz.
Ezen zirenaz geroztik
Eskaldunak hek biak,
eskaraz behar zituzten
egin bere historiak.

Ez igarotzeaz, berandutzeaz gain, bide berri eta zeharo ezberdina hautatu omen zuen Hegoaldeko literaturak. Hiru puntu nagusitan dira ezberdin biak Ibarren ustez: 1) abiapuntuko bultzadaren eragilean, 2) lanaren zertarako edo xedean eta 3) horretarako jarri bideetan, hots, batez ere erabilitako hizkuntzan.

Hiru neurri hauen arabera, Axular adiskide euskaldunek bultzatuta abiatu zen, euskaldunentzat eta euskaraz; Larramendi, ordea, etsai erdaldunen jazarrei erantzuteko, erdaldunentzat batez ere, beraz, eta erdaraz. Bata euskarak kezkatuta zegoen,

jakina, baina batez ere euskaldunen buru-janzterako mamiai begira idazten zuen; bestea hitzen itxurak, ordea, hain zuzen erdaldunek antzeman zezaketen gauza bakarra. *DTa* erdara-euskara horregatik egin omen zuen, bere xedea arrotzak nahastea bait zen.

Noski, berak ongi frogatu zuen ez zuela hori aintzakotzat hartzen, cf. Mendiburruri egindako gutuna, ezta Mendiburuk berak, ez Kardaberatzek, ezta geroagoko gehienek ere, denbora batez bederen. Alabaina, Axularrek euskara baliabidetzat hartzen zuen bitartean, mundu euskaldun batean, Larramendi euskara bera ari zen jartzen ikuspegian, are bere alderik azalezkoenean, eta erdaldunen begietan. Luze gabe, eta bestelako arrazoiez hizkuntzaren senaren galera azkartzarekin bat, erdaldunek zer pentsatuko gero eta begibistanago zegoelarik, Larramendik joku bezala asmatutako hitzak bakoitzean erabiliago izango ziren, baita jadanik erabiltzeko xedez asmatutako beste askorekin batera baina erdara ispilu dela, iturri dela, erdal modura jokatzu asmatutakoak direlarik. Halaber, Larramendi aritu zen bezala, alperrikako eztabaidetan murgiltzen jarraituko zuten gerokoek ere. Honen aldamenen Hegoaldeko literatura azkartu bazen, ez arian bezala izan zen, ez Larramendiren lanek horretarako biderik eman zutelako.

1.3. *Axularren jokabidea*

Ibarren ustez, Axularrek ez zuen ahaztu euskararen alde lanean ari zela, eta horren frogagarri honako pasarte hau dakar:

Haur da nik nahi nukeien gauzetarik bat, ene enseiu aphur hunek kilika zinitzan eta gutizia, bertze enseiu hobeago baten egitera eta ene hemengo falten ere erremediatzera. Zeren halatan ez lizateke euskara hain labur, eskas eta ez hertsia, nola munduak uste baitu eta baitaduka dela (*Ax 19*),

baina, begi aurrean xede hobeago eta emankorrago bat zeukan: bere herriakideek bertatik atera zezaketen etekin eta irabazia. Eta nahiko zukeen baina espero ezin zezakeen neurrian lortu zuen, zeren eta berari esker:

1) zegozkion euskalki-aldekoak (lapurtar, behenafar eta, bestela bada ere, zuberotarrak) irakurketan zaletu zituen.

2) handik aurrera etenduko ez den idazle katea diztiratsu bati hasiera eman zion; hauek, beren aldetik, irakurtzaletasuna areagotu egingo zuten eta betirako bertan sustriak bota zitzaizkien. Bere adiskide idazle behenafar batek idatzi zionez:

Hemengo eskualdunek eskuaraz irakurtzen ohi dute hamazazpigarren mendearen erditsutarik hunat liburuetan (153).

3) Iparraldeko literaturak bereiztasun anitz ditu: mendeetako bizitza, liburu kopuru handia, gaien ugaritasun eta ñabartasuna eta estetika bakoitzean landuagoa; baina gainera Axularrek irakatsitako hiru arau mantendu ditu berekin, hots:

a) Irakurlegaien gehiengoari begira dago; beraz, eguneroko hizkuntza erabiltzen du; horrela ulertu behar omen da Axularren

Ezut liburutto haur letratu handientzat egiten. Eta ez xoil, deus eztakitenentzat ere (*Ax 19*).

b) Irakurleen mesederako idazten du, mamitsu den zer bait eskaintzeko; ez hizkuntza erakutsi edo berarekin jolasean aritzeko:

Baiña euskara eta euskararen minzatzeko eta eskiribatze moldeak eta diferentziak utzirik, zeren hek azala eta lorea bezala baitira, har ezazu liburutto hunen fruitua, barreneko mamia; haur dasta ezazu, haur eskuza ezazu, irakurtzen duzula ez lehiaz, ez gaingiroki eta ez arbuizatzeko kontuan ere (Ax 20).

c) Euskaldunei egokitua, haien erara kontatua, haien hitz eta pentsamoldeen arabera eratua da idazten dena:

Eztitut bethiere eskritura saildua eta doktoren erranak ere hitzez hitz euskarara bihurtzen. Zeren euskara eta bertze hitzkuntzak diferent baitira (Ax 19).

2. Axularri buruzko teoriaren eztabaidarako gaiak

Ez dut berriz ere Ibarren teoria Larramendiren aldetik eztabaidatzeko asmorik, azken urte hauetan, batez ere Lakarra, Mitxelena eta Sarasolaren lanetan, alde horretatik egin diren aurrerapen handiak, hurren egin daitezkeen ikerlanen ikus eta abiapuntua zeharo bestelakoa izan dadin¹³ aski direlako ustean. Aitzitik, gerra ondoko euskal literaturaren historigintzan beste hori bezain eraginduna izan den arren, oraindik, dakidalarik, ikutu ez den Ibarren hipotesiaren Axularri buruzko alderdiaz arituko naiz, haren ahuleziak ere erakusteko asmoz.

Bada, nik uste, zer zalantzatan jarri bertan, eta hiru alderatik behintzat: 1) Axularri eta, haren eraginez, Iparraldeko literaturari egozten zaizkion ezaugarriak benetakoak diren ala ez frogagabe dago (honetaz batez ere atal honen hurrengo punduetan arituko gara). 2) halaber, Larramendi eta bere ondokoengan ere aurki daitezkeela uste dugu; beraz, beren bereizgarritasuna kolokan geratzen da (ik. honetaz 3 eta 4. atalak); eta 3) Iparraldeko literaturaren hasiera indartsuak ez zuen bere ondotik Hegoaldekoarena ekarri; honek ez du inondik inora frogatzen, ordea, bien artean erlaziorik ez denik egon (ik. honetaz 3, 4 eta 5. atalak).

2.1. Sarako eskolaren sortzearen mitoa

Axular adiskide euskaldunek hartara jarri zutela argi baino argiago geratzen omen da bere liburuaren "Irakurtzaileari" atalean, hain zuzen *Egun batez, konpañia on batean, euskaldunik baizen etzen lekhuan nengoela...* hasten den pasarte ospetsuan.

Ez da erraza irudi eder honen sareetan ez erortzea, ezta hexegesien tentaldiari uko egitea: bilkuraren partaideak orduko Donibane eta Sarako idazleen artean, hala nola hauen liburuen baimen eta laudorio-poemagileen artean bilatu dira; biltokia Donibaneko frantziskotarren komentuan (ik. Villasanteren edizioa, Oñati 1976, 12, 4. oh. eta HLV 70) zein Sarako herrian (ik. Villasante HLV 68) ezarri ere da. Ez dakit orain zein zein baino lehenago asmatu zen, baina aspalditxo bilkura eta Sarako Eskola deitua elkarren sustengatzaile bezala dira.

(13) Esaterako, egiteko dagoenarik bat IV-aren eragina neurtzea izan daiteke. Zeren eta Ibarren lehendabiziko errua Hegoaldeko literaturaren hasiera DT-n (1745ean) kokatzea izan bait zen, Lakarrak (1985a: 41 hh) frogatu bezala, batez ere, Irazuztaren dotrinaren 1739 eta 1784ko argitalpenak erkatuz.

Alperrik da, beharbada, bilkuraren alde ekarri diren frogak balio ezberdinetakoak direla esatea, gehienak daitezkeenak baina frogaezinezkoak, bat ere ez ziur denik. Zeren ezin ederkiago adierazten bait du, besteak beste, oraingo literatur hizkuntzari eman nahi izan zaion batasun eta asmokidetasuna. Eta hau ez da berez txarra, egoera politiko zein, kasu honetan, linguistiko berriak bultzatzeko nolabaiteko mito zama bat (Sorketa mitoa deitu ohi dena) normala dela, eta are onuragarria, onartzen baldin badugu, behintzat.

Bestela gertatzen da, ordea, filologiaren eremuan sartzen garenean, hemen zehaztasun osoz jokatzeari eskatzen bait zaigu. Sara inguruko literatur mugimendua Axularren liburua argitara baino lehenagotik ari zen mamitzen eta badirudi hein handian egoera ekonomiko lasai bati zor zaiola, gizon burujantzi talde handi hura batzeko eta haien ekoizpena argitaratzeko deretxa berekin ekarri bait zuen. Hauxe da, itxura guztien arabera, historiaren aldetik ikertu behar dena. Ezin daiteke inolaz ere onartu literatur lan bateko exordio arrunt batean —eta uler bedi “arrunt” holako aurkezpena topoi zen neurrian¹⁴— oinarria har dezan Sarako Eskola delakoaren teoriak bere burua sustengatzeko; are gutxiago, aurreiritzi bezala ikerketara bertara igaro dadila, *a priori* bezala.

“Eskola” hitza baino arriskitsuagorik gutxi bide dago Literaturaren munduan. Ez dauka bakoitzak bere burutik ezarri nahi dizkion mugak baino eta sarrienik, mugarik ere ezarri gabe azaldu ohi da, benetazko frogetan errotuta ez dauden intuizioen ondorio bezala. Eta zalantzazko balioko kanpoko frogetan eta azalezko, soilik usnatutako, barnekoetan finkatu bait da, “Sarako eskola” izen politak ez du batere baliorik, zertaz mintzatzen ari garen zehazten ez dugun bitartean: alegia, frogatzen ez badugu XVII. mendeko idazle horiek idazkera bereizi bat sortu zutelá, ahozko hizkeratik bereizia, lehenagoko eta geroagoko idazleenetik bereizia eta bat dena, hots, taldeko guztien idatzietan ezaugarririk garrantzitsuenetan behintzat bat datoirena edo, nahi bada, bateratzen joaten dena.

2.2. Eguneroko hizkuntzaren mitoa

Axular eta oro har Sarako eskolaz, badirudi ez dela egundaino adostasunik egon bide herrikoi ala jasorik aukeratu ote zuten. Batzuren ustez, Axularrek herriko hizkera, zen bezala eta huts hutsean, erabili zuen, onerako (“benetazko euskara” Mogezez gero herri kutsatugabeaen aurki daitekeela uste dutenentzat) zein txarrerako (erdarakadei begira daudenentzat); aipamenak ia *ad nauseam* luza daitezke, ziurrenik; horra hor erakusketa bat:

Eztu Axularek bere antzarako euskara bat egin; eztu bere mintzaia makhurtu, bihurtetu, eskarniatu eta eskazatu, erdararen aderetara edo erregeletara plegatu nahiz, bertze zenbaitek egin eta egiten duten bezala. Hark euskara euskaraz mintzatzen du eta eskiribatu; euskara garbia mintzatzen den tokietan, Zugarramur- din bere sor

(14) Cf. Curtius *Literatura europea y Edad Media Latina* 130. Beste zenbait gauzaren artean hauxe dio “Tópica del exordio” aralean: “A menudo se vincula la fórmula de modestia con la afirmación de que el autor sólo se atreve a coger la pluma porque un amigo, protector o superior se lo ha sugerido, pedido o mandado. [...] las historias de la literatura suelen considerar la afirmación como moneda contante y sonante, pero por lo general no es sino un tópico”.

lekhu¹⁵, eta Saran bere erretorian erraiten den bezala (Intxauspek, 1864ean paratu Axularren edizioaren "Aitzinsolhas"ean).

Unicamente Axular, el genio literario vasco, es capaz de utilizar su lengua con garbo, si bien su estilo se resiente de procedimientos populares, que son la muestra de hablas no cultivadas (Gorostiaga *Epica y lírica* 25, apud. Villasante *HLV* 80).

Bestek, ordea, zeharo alderantziz ikusi du auzia; cf., adibidez, Darricarrere (*RIEV* 1911, 29), Tartas dela eta:

On sait que l'auteur de ce livre a mis à contribution et le parler du Labourd et les dialectes de la Soule et de la Basse-Navarre et il convient d'ajouter que, cela faisant, il a suivi les enseignements de son inspirateur Me. Pierre de Axular, le savant auteur du *Guero Guero* (sans date) qui, bien avant lui, et à l'aide d'emprunts intelligemment faits aux différents dialectes, avait eu décidément la patriotique et pieuse pensée d'intéresser la majorité des Basques à la lecture de son éloquent *Traité de la Pénitence*.

Azalezko kontraktotasun hauek, ordea, Axularrek berak azaltzen ditu, baina, hitzazurrean dioenean:

Eztu liburutto haur letratu handientzat eguiten. Eta ez choil deus eztaquitentzat ere (19).

Zeren eta eman behar zituen kultur edukinak nahi bezain argi, zuzen eta euskaldun-ki emateko, derrigorrez herriko hizkeraz gorago jo beharra bait zuen. Eta bide ezberdinak zituen hautagai zeregin horretan: inguruko euskarara edo beste liburu-tara jotzea, asmatzea edota erdaratik mailebatzea.

Lakarrak (1985a: 22), Leizarraga eta Axularren adibide frango emanez¹⁶, ederki erakutsi zuen Axularrek ez ezik oro har Iparraldeko idazleek eguneroko hizkuntzatik aldegin beharra izan zutela, eta hiztegia da denetan argiena honi dagokionez, nola-baiteko mailan idatzi nahi bazuten. Hegoaldekoek zeregin honetan Larramendiren hiztegiaren laguntza ezinutzizkoa izan zuten bitartean, ordea, Iparraldean luzaro mementuko beharrei erantzuteko hitzberrigintza izan zen bide bakarra eta, neurtu gabe dagoen garrantziaz, liburuz liburuko tradizioa (ik. honetaz 2.3. atala).

Mailebuei dagokienez, ikerketa faltaz ezer gutxi esan bide daiteke, ezpada, guztiek erabiltzen zituztelarik, neurri ezberdinetan egiten zutela, eta itxura ezberdinetan. Hegi batean, beharbada, Pouvreau genuke; bestean Leizarraga:

Él es un hombre culto y dice las cosas al modo culto. Poco le importa a él echar mano de una palabra latina que el público euskaldun no conoce. "Ya la aprenderá", parece ser su punto de vista; pero él no sacrifica la exactitud de conceptos y la concisión de lenguaje a una popularización de este tipo, no diluye las ideas y conceptos en expresiones populares, no las vacía dentro de los moldes o categorías mentales del pueblo de escasa cultura (Villasante *HLV* 80).

Izan ere, Leizarragak, geroago Elkanoko Lizarragak gaztelaniarekin egingo zuen

(15) Sic, Urdazubiren orde. Berria *EEs*-ko gipuzkerazko argitalpenaren aurkezpena igaro zen (ik. 1909, 115), nahiz eta gero honen egileak "Zugarramurdi ala Urdazen?" ohartxoan (ib. 133) kontua garbitu eta oraindik Urquijok "En Urdax, no en Zugarramurdi"n (ib. 166) xehetasun pisuagorekin bermatu.

(16) Ik. Sarasola (1986: 206) ere, Etxeberri Ziburukoaren adibide zenbaitekin.

bezala eta “como era habitual en los humanistas de su época” (Sarasola *HSLV* 42), latina kultur hizkuntzatat erabiltzen zuen, horrek batez ere ematen zion jasotasunik bere idatziari; Iztueta batenean, ordea, edo Pouvreaurenean, hitz berriak dira jasotasunaren erakusleak. Axular, eta berarekin beste idazle asko, erditsuan bide daude, ez bakarrik erabilera maiztasunean, baina baita mailebuen egokitzean ere:

Su vocabulario tiene una ingente cantidad de voces románicas, pero no introducidas por vía culta y conservadas con su grafía originaria al modo como lo hace Leizarraga, sino popularizadas, y por lo general se trata de voces usuales o asimiladas por el habla real (Villasante *ibid.*).

Hots, berak ez omen zuen mailebatzen, mailebatua erabiltzen baizik. Honek frogabeharra badirudi ere, egia da ez Leizarragak baina oraindik hain gora hegaldatu ez ziren beste askok baino joera gehiago agertzen duela mailebuak euskararen arauetara ekartzeko (“Eztut liburutto haur letratu handientzat eguiten”), nahiz eta euskarazko hitzetan, erizpide etimologikoengatik (“Eta ez choil deus eztaquitenentzat ere”) esan ohi da, bestela jokatu (gogora *arintki*, *hitzkuntza*, *zorrotztu*, etab.); cf., adibidez, *OEH*-k s.v. *bedeinkazio* dioena:

En los primeros [Íparraldeko euskalkietan] está generalizado *benedi(k)zione*, cuyo grupo consonántico se mantiene (salvo Materre, Axular, Etcheberri de Sara, Urte y Duhalde, además de ej. sueltos en varios autores) hasta la 2ª mitad del s. XIX, representado por las grafías <ct> (Leizarraga, Etcheberri de Ziburu, Mihura, Maister, etc.), <cc> (la más frecuente desde Belapeyre), <cz> (*Marll*, Jaureche), <kç> (*JesBib*) y <kz> (Arbelbide).

Halaz ere, hiztegi arlotik ateratzen garen bezain laster, Axularrengan ere zenbait gauza bestela zirela ageri da:

El período a base de oración principal y subordinadas, procedimiento típicamente indoeuropeo, está plenamente logrado en Axular. Sin duda, Axular es el verdadero creador de la prosa vasca, aunque su labor había sido preparada ya por Leizarraga. Es innegable que esta prosa sigue los mismos cauces y derroteros que la prosa grecolatina y europea general. A la verdad, apenas es concebible que las cosas ocurrieran de otro modo (*ib.*).

2.3. Axularren lehentasuna

Zalantzarik ez badago ere Axular Sarako eskolaren gehiena dela, gogoratu beharra dago, eta ikertu beharra, ez zela lehena izan, batzuetan erraztasunez edo errazkeriaz horrela irakurtzen bada ere¹⁷, aitzitik, azkenetakoa izan zela kronologikoki eta horrek, halabeharrez, ondorioak izan behar dituela haren lanean baldin eta Sarako eskolaren batasuna egiazkoa bada. Adibidez, Lakarrak (1985a: 22) eman Axularren hitz berrien edo berritzakoen artetik gehienak benetan Axularrengan azaltzen dira lehendabizikoz (29tik 22tan):

(17) Cf., esate baterako, A. Irigarainen pasarte aukerako hau: “Eta au dudarik gabe Axularren *Guero* liburuari zor zaio geyenik bere yarraizaleak izan zirelako Pouvreau, Materre, Oihenart, Harizmendi, Tartas, Darambillaga, Gaste-luzar” (*Egan* 1953, 3).

aitzinatzaile, beheratzapen, desgogara(ko), desoboragarri, edergailu, emendailu, eragotzkarri, erremediakizun, ethorkor, ezoren, hilkizun, irakidura, iratzar-pentasun, izendatuki, kontra-pozoin, laboraritaun, lurbertasun, malenkoniagarri, manaiukortu (eta manaiukor bera ere), manukortu (eta manukor), minberadura, mugakide

halaz ere, bada haien artean lehenagoko idazleengan aurki daitekeen taldeño bat¹⁸: *arartekotasun* (Mat 186), *bekaizkoa* (EZ Eliç 159), *abantailatuki* (Mat 95, Harb 39), *abenikoa* (Mat 115, Harb 137), *ezteustasun* (*ezte*- EZ Man II 166, Harb 59, nahiz Axular den *-th*- darabilen bakarra, hitzaren historia guztian, oker ez banago)¹⁹.

Azterketa tipi honek berez ez du balio frogatzailerik, noski. Halaz ere, hiru ikerbide zabaltzen dizkigu: Materre, Etxeberri eta Haranburu, hain zuzen. Eta Materre ez da alferrik hiruretan aipatuena: Hasteko, Axularrek hitzaurrean

Batac esquiribatcen du chehero, bertceac gehero. Batac chedea, bertceac gedea. Batac ichilic, bertceac igilic. Batac lachoa, bertceac lajoa. Batac choil, bertceac joil. Batac quecho, bertceac quejo. Batac chuchen, bertceac jugen (Ax 18)

dioenean, Vinsonek ohartu bezala (*Bibl* 11b), haren usadioaz ari da: “bertzea” Materre da. Halaber, aspaldi salatu zen (ik. Villasante, *BAP* 1952, 264) badela bien hitzaurren artean kidesasun bat edo beste. Izan ere, Materreren pasarte hau:

Badaquit Euscal-herrian añhitz moldez minçatcen direla eta nori bere herrico Euscara çaicala hoberenic eta ederrenic: Eta handic gogoac -ca emaitan [sic] deraut ene esquiribatceco moldé haur etçayela guztiei ongui idurituco. Baiña nahi dut iaquin deçaten halacoec nec [sic] hitzuntça hunetan daquidana Saran ikassia dudala eta hango Euscara ongui erabiltcen badut ez naicela gaitz erraiteco eta ez arbuyatceco, ceren ezpaitaquit niç hangoa baicen. [...] Eta Saraco Euscara hunetçaz content eztenac ezquiriba beça bertce Euscara hobeago batez eta hobequiago, ez naiz ni hargatic bekaiztuco, eta ez imbidios içanen.

eranskin luzez, hitz aldaketaren batez eta bestelako argudioz hornituta, aski ongi jarrai daiteke Axularrenean (17-19), hain ongi eze ez bait daiteke zalantzarik aurrean izan zuela baieztatzeko:

Badaquit halaber ecin heda naitequeyela euscaraco minçatce molde guztietara. Ceren anhitz moldez eta differentqui minçatcen baitira euscal herrian. [...] Baiña ceren comunzqui, hala esquiribatcea nola minçatcea, nori berea idurritcen baitçaica hoberenic eta ederrenic: eta ene haur ezpaita çurea beçala: ez othoi hargatic arbuya eta ez gaitz erran. Hunetçaz content ezpaçara, eguiçu çuc ceure moldera eta çure herrian usatcen eta seguitcen den beçala. Ceren ez naiz ni hargatic beccaiztuco eta ez muttur-turic gaitzez iarrico.

Hitzaurrean ez ezik, bestetan ere erabili bide zuen Axularrek bere aitzinekoa, garaian ohitura zen bezala; gonbaratu, adibidez, bi pasarteok:

Eta deitcen dira misericordiazcoac eta ez iusticiazcoac, ceren cembait behar ordu

(18) Idazle bakoitzeko agerraldi bat bakarra eman dugu adibide modura, baina badaiteke gehiago egotea.

(19) Behin, ordea, Leizarraga da aitzindari bakarra: *nabastekamendu* Mc 13, 8, Act 21, 34 eta Iac 3, 16.

premiazcoaz bertzetan, debocinozcoac eta borondatezcoac baitira, eta ez obligacinozcoac edo bortchazcoac (Mat 22).

Ceren obra misericordiazcoac hargatic deitzen dira misericordiazcoac eta ez iusticiazcoac, ceren cenbait behar ordu herstutan eta premiazcotan baicen ezpaicara obligatu hequen eguitera (Ax 242).

Ziur naiz azterketa zehatzago batez gehiago aurkitu behar dela, hitzetan eta bestetan, eta cf. *gogoan deliberaturic* (Ax 188) bezalako esapidea, lehenago Materrek ere erabili zuena (Mat 30).

3. Larramendi eta Iparraldea

Larramendi ez zen izan "berritik hasi nahia", gorago beste zenbaiti eman diegun deituraren arabera, ezinbestean baino: bere literatur euskara eraiketa asmoaren habe nagusienetako bat aurreragoko literatura da, hala nola lehenagoko hiztegiak, Harriet eta Landucci, bere ustez txikiak edota eskasak izan arren, bere hiztegiaren osagarri bait dira. Eta aurreragoko literatura orduan, berak behin eta berriz gogoratzen digun bezala, euskalki bakarrekoa zen²⁰, "nafarrerazkoa", zeinetan soilik Beriainen dotrina ("una y otra [erdarazko eta euskarazkoa] bien sólidamente escritas" DT xxxv) sartzen bide den Iparraldeko idazleekin batera; gainerakoa hutsa zen, hizkuntzaz ezer irakasten ez zuena:

Fuera destes Libros, se han impreso varios Cathecismos, así en Bizcaya, como en Guipuzcoa y Navarra; pero con poca atención a la pureza del Bascuence y a su ortografía (DT xxxv)²¹.

Nahikoa zabal eta ongi ezagutzen zuen, gainera: hiztegiko liburu zerrendan (xxxiv eta hur.) Lavieuvilleren dotrina, Xurio, Etxeberri Ziburukoa, *ExIzp*, Argainarats, Gazteluzar, Materre, Axular, Harriet eta Leizarraga aipatzen ditu²².

Corografía-k beharbada hobeto erakusten digu zeinen kontuz jarraitzen zuen Iparraldeko literatura, hiru liburu berri bait dakartza (*Cor* 295), hirurak *Diccionario Trilingüe*-a argitaratu baino beranduagoak: 1748ko *Othoitze eta cantica espiritualac*, *Zubero Herrico* batzu, "la *Introducción a la vida devota* de Sales", hots, 1749ko Haranederren *Philotea*, zalantzarik gabe, eta idazle beraren *Gudu izpirituala* (1750).

Aipatu ez eze ongi ezagutzen zituela ere frogatzen du han hemen egiten dituen iruskinez; cf., esaterako, *sarraski* hitzaz egin gogoeta sakonak, Leizarraga, Argainarats eta Gazteluzar lekukotzat erabiliaz (DT xxxviii), edota Haranederren gehiegizko gidoiez dioena (*Cor* 297). Ezagutza horretaz baliatu zen, bada, bideratu nahi zuen literatur euskarari sustrai emateko.

(20) Cf. "Para saber sus voces [probintzia guztietakoak] no hay recurso a los libros, sino a los pocos que he citado, y esos en un solo Dialecto" (DT lii).

(21) Bide batez, norbaitek inoiz DT-aren iturrien arakatzeari ekingo balio, espero dugun bezala, ez luke ahaztu behar, nik uste, aipu gabe utzi zituen dotrina xume hauetan ere ziurrenik zer hartu aurkituko zuela, Landuccirekin gertatu zitzaion bezala.

(22) Orri batzu beranduago (DT liii) *Oyenarte* ere azaltzen da, baina hau soilik *Notitia*-ren bitartez ezagutzen zuen, dirudienez, beste hizkuntza batez idatzitako liburuen artean agertzen bait da, Moret, Poza eta Etxaberen aldean.

Literatur hizkuntzarentzat ezinbestekoa zen ortografia finkatzeko asmoa buruan zuela, lapurteraz aritzen den bakoitzean (ik. *DT* xxvii eta *Cor* 298) honetaz zerbait esateko aukera aurkitzen du. Ez zuen hala egin, edo ez gehiegi behintzat, gramatikaren "Pronunciación y ortografía del Bascuenze" atalean (337 eta hur.), inoiz edo behin "en Francia" edo "en los Bascongados de Francia" badio ere. Badirudi batez ere gero hasi zela hango idazleez jabetzen, edo haietaz kezkatzen, eta baita beraiekin Kardaberatzek dioen hura, hots,

Eusqueraren gauzaren batzuen gañean A. Larramendi bera ere eracusten dituen gauza ta erregularen batzuez contentu ez oi da: ala beñ baño gueiagotan berac esan dir (*EBO* 26)

konpontzen saiatzen.

Bestalde, jadanik Lakarrak azpimarratu bezala (1985a: 21. oh.), soberazko garrantzia eman izan zaio *DT*-an egon daitekeen asmatutakoari, ahozko hizkuntzatik²³ eta liburuetatik jasotakoaren kaltetan. Ikasia eta bere mendeko gizona zenez, Larramendirentzat liburuak ziren hizkuntza baten hitzak ezagutzeko lehendabiziko iturria, kulturazkoak eta jasoak biltzeko bide bakarra izateaz gain, jakina, eta gogora bedi gatzelaniazko *Diccionario de Autoridades* atera berria izan zela berearen gidaria. Gutxiegi zirelakoan, halaz ere ez zituen albo bat utzi, alderantziz, oharrez eta arretaz, berak esango zukeenez, jasotzen saiatu zen:

Añádase a esto, que he leído con toda reflexión los Libros Bascongados que llevo citados, apuntando con prolixidad todas las voces Bascongadas y sus significaciones, para ponerlos después en el Diccionario. Lo mismo he hecho con aquellos Libros que, aunque escritos en otra Lengua, hablan del Bascuence y traen muchas voces suyas, como Oyenarte, Moret, Poza, Echave y otros (*DT* liii).

Beraz, *DT*ko hitzaurrean egin zuen euskal literaturaren lehendabiziko deskribaketa hura, gonbarazioa zilegi bazait, *OEH*-aren "Relación de textos despojados exhaustivamente" (xxxix) delakoaren itxurako zerbait da, besteak beste: hartutako lanaren zehaztasun eta orokortasun nahiaz ezin harroago azaltzen da Harrieten gramatikako hiztegia dela eta,

cuya[s] voces, con otras que le faltan de su Dialecto, se hallarán en mi Diccionario (*DT* xxxv).

Ez zen lanean debalde ari: literatur hizkuntzak euskararen hitz guztiak behar zituen bere, behar bezain aberatsa izan zedin eta, ildo horretatik, denetariko hitzak eta esamoldeak erabil daitezkeela uste eta aholkatzen zuen; honela dio "Del dialecto Navarro y Labortano" atalean:

(23) Larramendik argi aski uzten du hiztegiaren gehiengoa bertatik jasoa dela: liburuetara ia jo ezinean, haietan aurkitu gaiak agortu ondoren, "se hizo preciso recurrir a todas las Provincias, y adquirir las [hitzak] de viva voz. Las he andado todas con sobrada fatiga, aunque algunas con más celeridad de la que quisiera, preguntando y apuntando quantas voces oia" (*DT* lii). Gehiago ere esaten du zeregin nekoso honen gañean eta bertara bidaltzen dugu oraindik zalantzarekin gelditi daitekeen irakurlea. Besteren artean, aipa dezagun Caro Barojak (ap. Lakarra ibid.) ohartu *DT*-aren itsasgaiak buruzko aberastasuna, hiztegiak berak azaltzen digula; orobat nekazaritza eta burdingintzari dagokiona: "En los puertos de mar me detenía a saber los nombres de los pescados, de las olas, tempestades, navegación, navíos y sus partes sin número, sus movimientos, dirección y gobierno. En tiempo de la sementera y cosecha iba a las caserías a preguntar de tanto instrumento..." (*DT* liiii).

Y no digo nada de los nombres y verbos, porque estos deben hacerse comunes a todos los Dialectos, como lo procuro en el Diccionario (DT xxviii)²⁴.

Ez dut uste esan beharrik dagoenik, hain zuzen atal horretantxe aipatzeak haien hitzei, haien hiztegi aberastasunari ematen zion garrantzia salatzen duela.

Literatur hizkuntzarentzat hain garrantzitsu eta aberasgarri izan zitekeen erabaki honen sustraia, antzinean euskararenak ziren hitzak egun euskalkietan sakabanatuak agertzen direlako ustea da (ik. DT ix eta hur.):

Parece aun a muchos Bascongados que su Lengua es pobre; pero es porque no la saben, no sólo en toda su extensión, pero ni aun en la que tiene cada dialecto de su Pais: y esto prueba, no pobreza de la Lengua, sino pobreza de ingenio, curiosidad y aplicación (xii. or.)²⁵.

Nolanahi ere den, ezaguna da Iparraldeko idazleen artean aski zabaldua zegoela jokamodu hori²⁶.

Soilik arduraezak azal dezake, bada, zergatik gaur egun ere, Axularren partea eranskinean izan ezik, gainerako iturriak jarraitu eta agortu gabe dauden. Horra hor han hemen batutako ohar solte zenbait:

1) Oharkabeen edo, batzutan bai hiztegian bai eranskinean, bietan aurkitzen dira Axularren hitzak; adibidez, *barrendari* Lar s.v. "penetrador", Lar *Sup* s.v. "entremetido", "introducido, entremetido"; *destatu* Lar s.v. "asestar artillería", Lar *Sup* s.v. "disponer"; *deblauki* Lar s.v. "absolutamente", Lar *Sup* s.v. "franca y lisamente"; *despitatu* Lar s.v. "irritar, enojar", Lar *Sup* s.v. "abrazarse de ira"²⁷. Ez bide da berrikusi duen idazle bakarria; cf. *desoren* Lar eta Lar *Sup* s.v. "deshora": eta honek arazotxo bat sortzen du: Mitxelenak (FDA 81) "en *Olsa* [...] *desoren* es palabra frecuente" dio, kontu guztiaz, ongi bait zekien Tartas ez zuela behin ere aipatu Larramendik; halaz ere, badirudi benetan bera dela, jakin dezakegun neurrian, hitz hau erabili duen bakarria.

2) Leizarragaren arrasto zenbait argiak dira DT-an zehar; cf., esaterako, Lar "hortaliza, *barazquia*, *barazbelarra*", agian Lç Lc 11, 42ko *baratze belhartik*; Lar "acebuche, olivo silvestre, *basa-oliboa*" Lç Rom 11, 17tik, ziurrenik, eta *barnadanik*, Lar "dentro, salir de" Lç Mc 8, 12 (ik. hirurak, begirada azkar batez lortutakoak, OEH IV- n); eta, argiago oraindik: Lar "(a) mejor, a peor, *emendiotan*, *desemendiotan*",

(24) Cf., oraindik argiago, *Cor* 293: "¿No es mejor usar de las vascongadas de otro dialecto que no de las castellanas?"

(25) Ik. honetaz Lakarra (1985a: 25 hh.), non Sarako Etxeberrik uste bera zuela erakusten den.

(26) Cf. Leizarragaren "Heuscalduney": "lengoageaz den becembatean ahalic guehiena guciey adi eraciteari iarreiqui içan gaitzaitza, eta ez choil edocein leku iaquinico lengoage <lenh-> bereciri"; zeintzu euskaldun zeukan gogoan eta zein aldetara makurtu zen bere euskara, lanaren bukaeran ezarri "Çuberoaco herrian usaçatan eztraden hitz bakoitz batzu hango açõra itzuliac" Lç 7r hiztegitxoak salatzen du; cf. orain honetaz atera berri den Schuchardten lanaren itzulpena (ASJU 1989, 1006 hh.). Gazteluzarrez Lafittek (ap. Villasante 1952: 269) zera esaten du: "Laphurtarra zela ezin ukha. Haatik asko hitz baderabiltza Laphurdiz bertze eskual herrietakoak". Cf. oraindik Tartas: "Ene euskara eta lengagia eztaquit aprobatia içanen denez, bai ala ez; badu orotaric çerbait; Çuberoac, Bassanauarrec eta Lapurdic eman drauco çerbait, baina ez oro" (*Olsa* 6). Axularrek berak ere euskalki ezberdinetako hitzen ezagutza erakusten du (ik. 17. or.).

(27) Azken honi buruz Mitxelenak (FDA 53) Ax 282 eta 576 aipatzen zuen; hori da iturritik errazena, *Sup*-erako bederen, Leizarraga (1 Cor 13, 5) eta Etxeberritengan ere (*Eliç* 150) azaltzen den arren.

inolako zalantzarik gabe Leizarragaren 1 Cor 11, 17ko pasartetik hartua: *Bada baur declaratzen draucuet non expaitzaituztet laudatzen, ceren expaitzarete emendiotan biltzen, baina desemendiotan*. Ez da harritzekoa, nolana ere, kontutan izanik DT-aren hitzaurrean eskaintzen dion arreta berezia eta erakusten duen haren ezagutza (ik. xxxvi-xxxviii. or.). Halaz ere, ez da bakarra: ik. *OEH* s.v. *barrenkoi*, Larramendik Xuriorengandik erdietsi bide zuen hitza;

3) Behin bederen Iparraldeko tradizioa bazterrera utzi zuen: jadanik Detxeparek zerabilen eta aipatu denetan irakur zezakeen *desiratu*-k bere hiztegian “despenar” (*des- iratu*) esan nahi du.

Hain “premiatzko” ez ziren zereginetan ere saiatu zen Larramendi “para que no falte a este Arte lo que comúnmente suele hallarse en otros” (IV 373), eta euskararen bertsogintza deskribatu eta erregelatua utzi zuen²⁸. Jakinaenez, bi moeta daudela azaltzen du, bata musikaren araberakoa, oso zabaldua eta, antzaenez, aski herrikoia; bestea neurriaren araberakoa, jasoagoa beraz, Etxeberriren *Noelak* eta *Manual*-aren adibidez azaltzen eta, haietan oinarri harturik, oso xeheki deskribatzen duena.

4. Larramenditarrek eta Iparraldea

4.1. *Irakurzaletasuna (I): Iparraldeko liburuak*

Axularrek, Ibarren ustez, irakurzaletasuna piztu zuen Iparraldean; ezin dezakegu esan, jakina, Hegoaldean beste horrenbeste egin zuenik, baina ezta egin ez zuenik ere, batez ere Ibarren ondorengoengan eta honi esker neurri handian. Aurreragoko garaiez, kontu honetaz dakiguna ezer gutxi bada ere, ez da nolana ere mezprezatzekoa, gutxienez zenbait inguru eta giroan Iparraldeko literatura, eta Axular bereziki, onetsia eta irakurria izan zela baieztatzeko adina bait da.

Lehendabizi eta behin, Nafarroaren kasu aparta aipatu beharra dugu; jadanik Kardaberatzek esan zuen²⁹:

Nafarroan len ta orañ, bertaco ta are gueiago Franciaco libruen socorruaz, nolerebait errazago beren izquera gorde izan da (Cb *EBO* 12).

Historiak frogabide eder bat eskaini digu XVIII. mendearen erdialde inguruan norbaitek Axularren bigarren edizioaren ale batean egin zituen ulerpenezko oharra gordez (ik. Los Arcos Elío, *FLV* 1974, 39 eta hur.)³⁰. Oharren egileak honako abisu hau ezarri zuen:

Nota. Se advierte al Lector, que las palabras ms. que se hallan en las márgenes de este Libro, no se han puesto por mejorar el insuperable bascuence de Axular en el dialecto Labortano, sino para más fácil inteligencia de los Navarros a cuyas manos llegase este precioso Libro (39).

Nolana ere, larramenditarren artean ez bide zen ahaztu maisuaren aholkua, alegia,

(28) Baina orduan aski premiako zirela Mikoletak eta Oihenartek erakusten digute.

(29) Kardaberatzen honek Larramendirengan omen du iturri, leku batean baino gehiagotan irakurri dudanez, baina, halaz ere, ez dut pasartea aurkitzerik izan.

(30) Idatzi honen datatze zehatzagoaren faltak edo ezinak, dena dela, ez digu azaltzen, eta argia da garrantzitsua litzatekeela, Larramendi aurrekoa ala ostekoa den.

Anda [Axular] en manos de muchos, y debiera en las de todos los Bascongados (*DT xxxv*),

are gutxiago Larramendirentzat Axular ez ulertzea euskaldun txarra izatea bezalaxe zela ohartu gabe utzi:

Ponganse a escribir una carta en su Lengua, no aciertan; abran a Axular para leerlo, se atascan; leanlo, y les parece Griego. Y estos son los que quieren dar su voto en quanto al Arte y Diccionario del Bascuence, estos los que por el olfato solo quieren distinguir las voces Bascongadas (*DT xlvi*).

Dagoeneko badakigu (ik. Mitxelena *SHLV* 692) Ubillosek Axularren, eta besteren, liburutik hitzak eta are pasarte osoak hartu zituela (ik. honetaz gehiago 4.4. atala). Garai beretsuan A. Francisco Antonio de Palacios (1727-1804) frantziskotarraren eskuetara iritsiko zen gero Añibarrok bere itzulpena egiteko erabiliko zuen Axularren bigarren edizioaren alea (cf. Villasante *HLV* 220); A. Palacios orduan Añibarro baino ezagunago zen, Mogelek egiten dion laudorio luze bezain sutua lekuko (*CO* 292-294), eta ez dut uste gehiegi arriskatzea denik Larramendik aipatzen dituen

...con especialidad los franciscanos misioneros de Zarauz que, a su mucha virtud y observancia y al celo de las almas, han añadido el cuidado y trabajo de predicar un vascuence claro, inteligible, limpio y bien ordenado, según el carácter y sintaxis de la lengua, y desmienten con su práctica las quejas mal fundadas de los vascongados holgazanes (*Cor* 291)

horien ikasle ona izan zela esatea³¹. Ikasle onaren ikasle hobea oraindik Añibarro, Axularri dagokion neurri guztian, "euskaldun guztien eskuetara"tzeko zitekeen saiorik neketsuena egin bait zuen, jakina denez, *Geroko gero*-a bizkaierara burutik buru itzuliaz, gainera xede trinko batekin:

Con este Arte, Diccionario y Axular tenía uno quanto necesita para hacerse un excelente bascongado (*GB* 14).

bere maisuak baino oraindik, ahal bazen, Axular euskal literaturaren goreneko mailan, klasikorik klasikoenarenean, jarriz. Itzulpenaren ondorioz nabarmenena (eta tamalez bakarra, argitaratzera heldu ez bait zen) bere eskuko lanak, batez ere *Lora Sorta* eta *Misionari Euskalduna*, Axularren oihartzunez blai ikustea da (ik. honetaz 4.4. atala). Halaz ere, ez zen azalean, uler bedi hiztegi mailan, geratu:

De paso advierto que assí Axular como el P. Cardáveraz ponen el verbo al último de la oración, a no venir con relativo, y será bien se haga assí, pues sale más natural. No tuve este methodo presente en dos libritos que dí a luz, *Esculibrua* y *Loretegui espirituála*. Esta misma falta me dijo que cometió el inmortal Don Juan Antonio de Mogueel (*GB* 14).

(31) Ik. Urgell "Esku-liburua-ren grafi aldaketak" *ASJU* 1987, 363 eta "Añibarroren inguruan zertzelada batzu" in J. A. Lakarra (arg.) *Hiztegiak eta Testuak*, Bilbo 1988, 149-151. or. xehetasun gehiagotarako. Larramendik *Corografía* 1754. urtean idatzi zuen (ik. Telletxearen hitzaurrea, xxxi. or.) eta Palacios 1762. urtean iritsi zen Zarauzko komentura, aurreko garaia Arantzazun eginek.

Esan eta egin ere zuen, *Esku liburua*-ren bigarren edizioan (1821ekoan) ikus daitekeen bezala (ik. honetaz Urgell 1986: 106-107).

Mogelek ere, azken urteetan bide bakartietan barrena abiatu bazen ere, badirudi astiro eta gogoz irakurri zuela Larramendiren liburu zerrenda, Axularrenaren ostein hark egin laudoriorik sutsuenetakoaren merezitzaila (ik. *DT xxxiv*), Lavieuxvilleren dotrina, bizkaieraz jarri bait zuen, bi lagunek zereginak elkarri banatu izan bazioten bezala.

4.2. *Irakurzaletasuna (II): Hegoaldeko liburuak*

Larramendi ondoko idazle erlijioso gehienek, batez ere elizgizonen artzain zereginenez kezkatuta, haiei zuzendu zitzaizkien beren idatzietan, euskarazko langaiak izan zitzaten asmoz eta, beraz, oso irakurleko mugatuarentzat idatzi zuten; eta hau hala da baita Añibarroren gramatika eta hiztegia bezalako lan "teknikoetan" ere. Neurri handian, beraz, mamia, Fedea, zen haien xedea, eta ez euskara, eta hau hori zabaldu eta bermatzeko tresna baino ez zen, hala nola landarei buruzko lan batean hizkuntza, eta irudiak ere, gehienbat landaren azalpenaren zerbitzuko dagoen. Horregatik harritzekoa da Ibarrek Hegoaldeko literaturaren ezaugarritzat hain zuzen kontrakoa ematea, areago ezaguna denean zenbaitzuren idatzietan, Kardaberatz eta J. K. Etxeberria kasurako, mamiak formaren gainean lehentasun ia osoa hartu zuela:

Esan nai dedana da orañ ifñori Eusqueraz eracustera ez noala, ezpada arimai nolerebait laguntzera, eta oriee salvatceco bearren diran gauzac ondo adirazotzera (Cb *Eg I 29*),

Eusquera garbi garbian gucia ipifñi banizun, etcenduan guztia entendituco, ta ala ez nuen deseo nuena logratuco. Utcu bada aurqueria: Eta beguiratu sustanciari (Echve *Dev 6*).

Euskara eskoletara eramatea, bertan euskaraz irakurtzen eta idazten ikastea, nonbait egon bazen, ametsetako munduan egon zen luzaro. Iturriagaren *Diálogos basco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa* (1842) liburua, eskola elebidunean pentsatuz egina, albo bat utzita, lanik gehiena ixilean egin zen eta elizgizonek egin zuten, egin zuten heinean, argitaratu dotrina eta antzekoen bitartez, eta alde honetatik begibistan dago haientzat idatzitako lan guztiek herriaren bitartekotzat hartzen zituztela, bai fedearen, bai euskararen aldetik. Bide honetatik egin zitekeenaz konturatua zen jadanik Kardaberatz, goian esana gorabehera, eta kontutan har bedi idazle honi suposatu behar zaion eragin handia:

Cura Jaun guciai ta Guraso onai Jaungoicoagatic erregutcen diet, gazte alperrai edo seme ta alabai iracurten icasierazo diezatela: eche bacoitcean libru on bat iracurten duela batec, guciac enzunaz, chit Dotrina asco icasi ta animen provechu esan al baño andiagoo ateraco dute (Cb *OC I 52: Christavaren bicitza 1760*).

Escola Maisuac au contuz eraguiten balute, gucien buruetan ecer costa bague, laster ta ondo Oracio guztia sartuco liriteque: eta buruz daquiten ori ederqui iracurricoo dute (*OC II 266: Meza eta Comunioa*).

Antzerako deklarazioak bere liburu gehiagoren atarian aurki daitezke; are gehiago, *Eusqueraren berri onac* liburua, besterik ez da, egilearen asmotan bederen, euskal-

dunak irakurketan zaletzeko saio bat baizik. Irakurlegoaren arazoa dirudien baino garrantzitsuagoa da, azken finean, Ibarren teoriaren desegokitasuna agerian jartzeko; dagoeneko argi aski azaldu da larramenditarren hizkuntza gaiaren arabera aldatzen zela (ik. Lakarra 1985a: 29 hh.) eta, nolabait, gaia eta idazleak espero duen irakurle-goia erabat lotuta daudela esatea ez da hemen alferrikakoa izango.

Axularrek burjesentzat idatzi zuen (cf. Mitxelena SHLV 690); Kardaberatzek, ordea, hainbat lan herri xeheari zuzendu zizkion, batez ere beharrezko ikusten zituen dotrinak (eta erakusgarririk onena bizkaierazkoa izan daiteke); horrexegatik ez die eskatzen, Axularrek bezala, ez gustatzekotan beste saiorik egiteko, ezpada *ez ikaratzeko*:

Iracurle ona: ez arren bereala, ascoren guisa, icaratu: Liburu bat idiqui orduco, guztia beren gustora ezpadago, ichi nay dute. Zuc orrela izan bear ez dezu (Cb OC II 265).

Irakurtzaletasunaren hedaduraz den bezanbatean, honek ez du ezer frogatzen, noski, ezpada batzurenagan asmo onak egon zirela. Alabaina, ez dut uste Ibarrek XX. mendearen erdialdean ikusten zuen irakurleengandiko urruntasun haren arrastorik zegoenik aurreko bi mendeetan, hain zuzen irakurtzen ez jakiteari eta libururik erosteko dirurik ez izateari egotzi behar zaionaz at³²: orduko liburuen argitalpen kopuruak lanbide horretan bakoitzak lortu zuen arrakastaren neurri eman diezaiugue; ikertu gabe dago, berebat, dakidalarik, haien ale kopurua³³ eta aldizkariena. Bistan dago, halaz ere, edozeinentzat idazten ziren liburuek, dotrinak, otoitz-liburuak, debozizko eskuliburuak, sailduen bizitzak etabarrek behintzat, denbora laburrean argitalpen bat baino gehiago izan zutela; Arrueren *Santa Genevearen vicitza* ezin daiteke izendatu gabe utzi; Añibarroren *Esku-liburua*-k ere aipatzea merezi du, bigarren edizioaren hitzaurrean dioena aski adierazgarria delakoan:

Etzirean nonbaite bere alperrac izan ene celan alango lanac: bada arguitaratu orduco, beingoan, arrapaca leguez, saldu ciregan liburu guztiac; ta arrezkero bere bakeric emon gura izan ez deuste, eske ta eske (EL² 6)

Esan dezagun, bidenabar, bere liburua bederatzi aldiz argitara zela XIX. mendean eta markagarria da gehienak bizkaierazko liburu berrien kopurua gehien jeitsi zenean,

(32) Oso garrantzitsua da ongi ulertzea noraino heda daitekeen orduko irakurlegaien multzoa; R. Escarpit-ek XVI, XVII eta XVIII. mendeaz dioenez, "...el precio del libro en Europa occidental se mantuvo así a un nivel accesible para la burguesía acomodada, pero no para las clases medias y menos aún para los trabajadores. Estos, si no eran totalmente analfaberos, podían satisfacer su necesidad de lectura con publicaciones de carácter más efímero, que les ofrecía el vendedor ambulante: gacetillas, coplas o almanaques" (*La revolución del libro*, Madrid 1968, 22). Añibarroren *LoraS*-n (147 hh.) Aita Palaciosék, jadanik 1783an, liburu txikiak idazteko ematen dituen arrazoien artean hauxe dago: "Bigarrenac [bolsaric ez dabena] estauqueee cegaz erosi libru andia ta, alan, ecin iracurri leic".

(33) Eta ez zen oraingoa, inondik ere; Escarpitek honako batz besteko kopuruak ematen ditu Mendebaleko Europan: "La tirada de los primeros incunables fue de unas cuantas centenas de ejemplares. La tirada media de los libros no pasó de 1.000 ejemplares hasta mediados del siglo XVI. En el siglo XVII oscilaba entre 2.000 y 3.000, y a ese nivel siguió hasta fines del siglo XVIII. Salvo excepciones, con la prensa de mano era difícil rebasar esas cifras [...] Inglaterra era en el siglo XVIII el país más culto de Europa y en que la edición era más próspera. Y sin embargo, de los éxitos más famosos de librería —*Pamela* o *Joseph Andrews*— nunca se vendieron más que algunos miles de ejemplares", eta oraindik oharrean: "[...] las ediciones de estos *best-sellers* nunca pasaron de los 4.000 ejemplares. La cifra habitual era de 500 ó 1.000. Se hacían de 3 a 5 ediciones en caso de éxito" (aip. lib. 22. or. eta 9. oh.). Egoera hau 1800-1820 inguruan aldatzen hasi zen, lehendabizi Ingalaterran, gero Frantzian, eta 1848rako jadanik Europa eta Ameriketara zabaldurik zegoen, aurrerapen teknikoek esker; tirada handiagoa eta honi darraion prezio merkeagoa (ik. ib. 24 hh.).

hots, 1845etik aurrera, egin zirela, haietarik lau ia segituan (1845, 1852, 1854 eta 1866) atereaz. Horren arabera, ez dut uste orduan liburu eskaria eskaintza baino handiagoa zela esatea ausartegia denik.

4.3. *Axularren hitzaurrearen oihartzun zenbait*

Axularren esan guztietarik arrakasta gehien lortu bide duena Hegoaldeko idazleen artean, eta haien jokabidea gehien eratu, harako

Ez eta eztitut bethiere escritura saindua eta doctoren erranac ere hitzez hitz euscarara bihurtcen. Ceren euscara eta bertce hitzcuntçac different baitira (Ax 19).

bide da. XVIII eta XIX.eko idazleen artean ez da zaila antzeko hitzak ediretea; adibidez, Kardaberatzengan:

Eta orretaco Egercicio oiec emengo gure itzqueraric usatuenean ezarri; ta ez itzez itz erdarazcoai lotuta; ezpada cerbaitean A. S. Ignacioren espiritu, fiñ edo deseoai albaite-jarraituaz (Cb Eg I 9).

Latin edo Gaztelaniatic Eusquerara biurtu nai bada, ori ondo biurtceco edo traducio onaren legueac gorde bear dira: eta ez itzac berac, ezpada oriec esan nai dutena edo orien sentidua ondo pisatu ta Eusqueraz nola ondo esango dan contuz consideratu ta ori esribitu bear da (EBO 58).

Mendiburrengan:

Escrituraco ta dacarcien Santuen hitzac alic zucenena gure Euscarara ditut; baña ez beti *hitzez hitz*. Gañeraco gauzetan ez dut beguiratu, gauza adirazteco, dacarcien hitzetara, beguiratu dut hitzequin essan nai duenara; ta erraten dut hau, len errana ezpalego bezala ta euscaraz errateco zucenenac dirala iduritu zaizquidan hitzequin (JBDevaren hitzaurrean).

Ubillosek, bere aldetik, hitzokin irekitzen du bere liburuaren *Hitz aurrea*:

Hizcunz bacoitzac ditu hitzeguiteco berezco ta bere echecho hitzac: gure eusquerac beinzat bai.

Zuzenena, Añibarrorena da, bereak egiten bait ditu *GGero*-n Axularren hitzak bere "Iracurleari" atalean, Axularri "kentzen" dizkion beste zenbaiten artean:

Libru onetan aitatzen dirian Escritura Santa ta Doctoreen esanac, eztira beti bere verbatc verbara eusquerara biurtu, iruli ta aldatu, cerren eusquerac eta beste verbacuntzac euren esaera ta verbaeguicune baanac [sic], bacarrac ta berezcoac dituez (eskuizk. 4).

Bazuten, honetan ere, Larramendiren gida, eta bada ondoren aipatzera noan pasartean, eta ziur nago bestetan ere baduela, bere ondokoenetan aurkitzen denaren zerbait:

Debieran atender a la Sentencia, y estudiar y apurar bien el sentido de la Clausula Castellana, para ponerlo y hablarlo en Bascuence con menos, o con tantas, o con más voces que en Castellano, y así correspondiera puntualmente un sentido al otro. Apura-

do el sentido, unas veces se podrá poner con igual ayre en menos voces, otras veces en tantas y otra en fin en más que el Castellano (*DT xl*).

Bada beste bat, behintzat, zeinaren Tartasen alderantzizko erabilera dagoeneko ezaguna den³⁴:

Baldin eguin baliz euscaraz hanbat liburu nola eguin baita latinez, franceses edo bertce erdaraz eta hitzcuntçaz, hec beçain aberats eta complitu içanen cen euscara ere, eta baldin hala ezpada, euscaldunec berec dute falta eta ez euscarac (*Ax 19*).

Larramendirengan hiru bider aurkitu dugu:

Si no se entiende, no es defecto de la Lengua, sino de su inaplicación y cortedad (*DT xxvi*)

Esto no es culpa de la Lengua, sino de los que no han querido hablar en ella (ib. xxxiv) no es falta, ni pobreza del Bascuence, sino del Bascongado (*DT xl*).

Eta behin Kardaberatzengan, baina egingo nuke, dena den, honena Larramendirenei zor zaiela:

Alere, asco eguiequi [sic?], Eusquera galdu da. Baña ori ezta Euscararen, ezpada Euscaldunen desonra: bada oiec poliçuitu, apañidu ta edertu bearrean, lotsaric gabe berac, beren naguitasunez itsustu, larrutu ta deseguin izan dute (*EBO 10*).

4.4. *Iparraldeko hitzak eta esamoldeak*

Iparraldeko literaturaren batasuna, besteak beste, aurrekoen eginen ezagutzaren gainean darza. Honen alderik agerrikoena, zalantzarik gabe, aurreko idazleen hitzen eta are inoiz esaldi osoen erabilera da.

Axular dugu, ziurrenik, aipatu eta erabiliena; gogoratzea baino ez dugu Tartasen "Gomendiosco lettra" jadanik izenburutik bertatik aski adierazgarriaren harako³⁵:

Noren beldur içanen da? haren contre, norc çer erranen du? norc cer eguinen du? ibilico da buria gora euscal herri orotan, çuc solamente eguin badioçoçu so hanbat eta beguitarte hon, herri mundu guçietan çure amorecatic honqui gin içanen da (*Tt Onsa 2*, Axularren "Gomendiozko carta"ren pasarte ezberdinetarik ekarria: ik. 5 eta 10. or.).

edo Harrieten

...deliberatu dut obra chume hunen arguitarat emateco, eta menturaz hau içanen da causa cembait bercec hartuco baitu deliberatione obra hobego baten eguiteco, hargatic ni ez naiz bekhaiztucu, aiticic hori içanen da ene placera (*Ht Gram 5*, Axularren "Iracurçailleari"ren pasarte ezberdinetarik: ik. 15 eta 19. or.).

Ez dira halaz ere liburuaren azalean geratu, klasikoekin munduan zehar gertatzen omen den bezala; liburu barneko pasarte batek ere arrakasta handia erdietsi zuen geroko mendeetan:

(34) "Aruen eguin dut neure pieça pobria, hango lengagia ezpada asqui eder, hanco euscarac du oguena, eta ez euscaldunac" (*Onsa 6*).

(35) Ba ote zuen Tartasek Leizarraga ere ezagutu? *Lç Ins G 2r detestatzen eta abhorritzen: Tt Ar 27 abhorritzen eta detestatzen kasualidadea ote?*

Eztela egundaino iauna baithan fidatu denic galdu eta ez bere beharrean, behar den bidean, hura behartu duenic, bere behar duena gabe guelditu (Ax 128).

Cf. Baratzart eta Duhalde:

Ez da egundaino haren baithan fidatu denic galdu; eta ez hura behartu duenic laguntza gabe guelditu (Brct 250).

Eztela egundaino aditu, zure geriza seindurat laster eguin duenic, zure laguntza galdetu duenic eta harentzat ararteco balia cinitecen eta othoitz eguin cenezan bihotz onez ta behar bezala errekeritu zaituenic nihor izan dela arbutatua ta bere esperantzan ta galdetan enganatua (Dh 88, *amplificatio* eginaz, bere ohizko zabaltasunarekin).

Ezaguna da orduan inoren hitzak aipatu gabe erabiltzea ez zegoela gaitzetsia; derri-gorrez, bada, gure idazleengan ere orain arte han hemen batu diren halakoak horretara zuzenean doan lan batek neurrigabeki ugariagotu beharko lituzke. Zeren eta ez bait dira soilik idazle nagusiak, Axular kasurako, honela erabili izan direnak. Baratzart adibide ona izan daiteke, esate baterako, zeren eta Axularrez gain, baita Xurio eta Larregiz ere, gutxienez, baliatu bait zen:

Cer ez guindue behar eguin tresor preciatu hunen [Jainkoaren grazia saindua] maitequi eta arthosqui beguiratzeoztat? (Lg I 351).

...eta tresor preciatu hunen [garbitasuna] arthosqui eta maitequi beguiratceco gracia (Brct 223).

Xurioren hurrengo pasartea, *salabmenduco* errata ongi zuzenduz eta *momentu mementu* aldatuz, hitzez hitz jaso zuen:

Orai dire salabmenduco egunac, orai dembora fagorezcoac, momentu guciac dire orai preciatu (Ch 72 > Brct 115).

Zalantzarik gabe, Haristeguyk, Donibaneke Erretor eta, besteak beste, Xurioren liburuaren baimenegile, bazuen Gazteluzarren liburua eskura; gonbara bitez bere baimena eta horren liburuaren aitzinean azaldu biena, zeintzuekin bertasio faktizioa egin duen, ez dakigu alperkeriaz, euskaraz idazteko beldurrez ala bestela:

Iracurri dut attentione handi batequiñ liburu bat ceññac baitu titulutçat [...]; ceññetan esbaitut deuz causitu fedearen contra, baññan bai arima debot guciac berthutearen bidean aitceññatceco, eta nor nahiden debocionera erakhartceco doctrina saindua; hartaracotz approbatione huni Donibanen Apirillaren 25.an 1720. eguiñari fede emateagatic eçarri dut hemen ere icena.

Irakurtu dut attentione handi batequin liburu bat, çoiññec baitu titulutçat [...]; çoiññetan ez solament eztut deus idiren fedearen contra. Baññan bai Arima devot gustiak verthutearen Bidean avantçatceco eta [...], Hartaracotz [...]. Approbatione huni Pauen oxaillaren 27 eguiñari fede emaitia gatik eçarri diot hemen neure icena, 1686³⁶ (A. Basilio Orçaitzar Capuchina).

(36) Grafian eta besteran ikus daitezkeen dudamudazko konpu batzu ziurrenik aipatzen ari garen edizio berriaren hutsak dira: ez ditugu markatu testua [sic]ez ez belzteko.

...eztizit idiren gauçaric gure fediaeren contra, bañan bai Devocionora nehor erakharte-co doctrina saindia (A. Jacobe d'Oyenard, Jesusen Compañiacoa).

Ez dakit, bestalde, ezaguna den ala ez 1831eko *JesBib*-n aurreko liburu batzu aipatzen direla, Xurio, Mihura, Haranederren *Gudu* eta Duhalde, oker ez banago:

Kongregacioneac ičanen ditu irakurtze izpiritualaren eguiteco çembeit liburu bereac; hala nola Jesu-Christoren imitaçionea, Ama Birjinaren imitacionea edo gudu izpiritu-ala, meditaçione handiac edo bertze çembeit deboçionezko liburu (427).

Honen aldamenean, hitz askok xvii. mendetik aurrera tradizioa sortu dutela aipatu beharra dago. Hau erakusteko, har ditzakegu gorago erabili ditugun Axularren hitzak, hain zuzen berak lehendabizikoz erabili zituenak:

beberatzapen (ES 93); *desgogara* (Ch 37), *desgogarako* (Hm 222, SP *Imit* 195 (baina *desgogarazco*), Ch 233, He *Gudu* 151, Dh 204, Dv *LEd* 272); *desoboragarri* (SP *Phil* 227 > He *Phil* 229); *edergailu* (SP *Imit* 81, ES 125, Ch 15); *emendailu* (SP *Phil* 417 (*emendagaillu* 441), ES 89); *ethorkor* (ES 399, Dv *Lab* 2); *eztbeustasan* (Ch 169; gainera-koek ez *d-* erabili ohi dute); *bilkizun* (SP *Phil* 478); *kontrapozoin* (SP, Tt *Onsa* 34 *kontrapozoa*, ib. 37 *contrepozoa*, ES 184); *manukortu* (ES 181); *minberadura* (SP *Phil* 194); *mugakide* (ES 186).

Dakusgunez, Pouvreau, Xurio eta Etxeberri Sarakoa dira fidelenak³⁷; hauetarik auseratenen batzu oraino beste hitz zenbaiten sustrai izan dira: *edergailuztatu* (ES 147), *bilkizuntasun* (SP *Imit* 63), *mugakidetasun* (ES 137).

Haatik, oraindik interesgarriago da Hegoaldean ere honelakoan alerik aurki ditezkeela ikustea: *kontrapozoi* (Cb *Eg* II 177), *sabeldarraiotasun* (Añ *CatAN* 57), *sabeldarraio* (Lar *Cor* 184), *desgogora* [sic] Elkanoko Lizarraga (ik. LE-Fag).

Honelakorik bazegoela jakina zen lehendik; Mitxelenak erakutsi zuen Ubillosengan aurki zitezkeen lapurterazko hitz zenbait (*SHLV* 692): *narrioa edo mancha* (170, *narrio* Etxeberri, Haranburu, Axular eta Harizmendigan azaltzen delarik), *on behar* (11, < Axular), *Afespicu* (147, < **Aph-*); hauei erantsi dakieke, gutxienez, *debeku* (189), gero Agirre (AA I 562) eta Lardizabalek (Lard 327) ere (baina beste inork ez Hegoaldean xx. mendera arte) erabili zutena. Axularri egotzi behar zaiolakoan nago baita Ub 36ko *desbonetskeria* < Ax 415 *desonbetskeriaren* / Ax 178 *desonbetskeriarik*.

Zabalkunde gehiagokoez, adibide klasikoa *adin* bide da; hara hor *OEH*-k horretaz dioena (ik. Sarasola 1986: 204 ere):

Palabra usada normalmente en todo tipo de textos y épocas en los dialectos septentrionales y en Navarra. En la tradición guipuzcoana parece introducida por Larramendi, siendo su uso normal, entre escritores no populares, a partir de Ubillos, aunque gralnte. aparece glosada.

xvii. mendeko lapurtar gehiagoren liburuetan azaltzen den arren (cf., adibidez, *EZ Noel* 82), Axularrenean ikasi bide zuen Añibarrok *bibotz-min* hitza³⁸, oso sarri

(37) Duvoisin ere aipatu izan dugu zenbaitetan, hain zuzen ia bitartekorik gabe beregana iritsi direnean; ez dago esan beharrik hauetako hitz batzuek hemen azaldu baino tradizio aberatsagoa izan dutela geroko idatzietan.

(38) Jadanik inoiz aipatu izan dugu *LoraS* 130ko *neurri*, *marra ta mugarik ez daben ontasanak*, baita bertan tartean behin isurtzen zaion *presona* (ib. 23, 65, 99); ziur naiz gehiago ere badirela bere idatzietan barrera.

erabiltzen duena (adib.: Añ *EL1* 57, *CatAN* 49, *LoraS* 35, *NekeA* 248...)³⁹, eta beregandik geroago Iturzaetak (Itz *Azald* 139). Ez dakit oso ondo zerk azaldu dezakeen, bestalde, *desarrazoi* hitzaren historia: Axularrengan azaltzeaz gain (eta Pouvreau eta Haranederren *desarrazoizko* kenduta), soilik Lizarraga Elkanokoak (ik. LE-Fag eta LE-Ir) eta Gerrikok (I 436) darabilte, eta ez dago *DT*-an.

Badira, halere, pasarte luzeagoak; Ubillosen kasuan, Mitxelena (aip. lan.), Ub 156 = Ax 595 aipatu zuen; erantsi honi “Bi parte edo zatitan berecia ta erdiratua” (1), Axularren “bi partetan partitua eta berezia” (Ax 1) haren antz osokoa.

Horretaz at, ezaguna da Etxeberri Ziburukoaren *Man* I 12ko Aginduak bertsoan, grafiatzko aldaketa eta huts gutxi barzuekin jaso zituela bere liburuan (171), hala nola oraindik beste bertasio bat “Franciaco guisan” (170); bigarren honen iturria, uste dut aipatu gabe dagoela, Lavieuxvilleren dotrinak izan behar du, Larramendik aipatzen dituen bietatik txikiena, hain zuzen. Zeren eta handiak, eskura dudak bakarra (Villasanteren ed., Bilbo 1985), bestera egiten bait du erreferentzia Aginduak bata bestearen ondoren ikasteko (“lehenbicio Catichiman beçala, pag. 51” *CatLav* 101), eta soilik banan banan, Agindu bakoitzaren azalpenarekin batera ematen, hitz lauz eta neurtuz, denetarik hirugarrena bertsoan peitu duelarik⁴⁰.

Halaz ere, Etxeberrirena ez bezala, bertasio hau nabarmenki gipuzkeratuta eman zuen: *extuçu* beti ez *dezu* irakurtzen da (2, 5, 6, 8, 9 eta 10.ean), *eguinem* > *eguingo* (2,6), *hilen* > *illco* (5), *eguinem* > *eguingo* (6), *erranen* > *esango* (8), *içanen* > *izango-* (10), *-çaitecin* > *zaitecen-* (4), *-bercerena* > *besterena-* (7)⁴¹.

Beraz, gutxienez Axular, Etxeberri Ziburuko eta Lavieuxvilleren dotrina ezagutzen zituen Ubillosek. Nire ustez, erabat baztertu behar da, ordea, Larregi ere erabili zuelako susmoa (Villasante *HLV* 155). Nolanahi ere, Lardizabalek bai, eta eskuzabal, Azkuek frogatu zuen bezala (ik. *Eusk* 1928: 342 eta hur.).

5. Hegoaldeko literaturaren historia berri baterako gaiak

Ibarrek jakintzat ematen zuen “la incomunicación espiritual en que solían vivir nuestras regiones históricas” delakoaren (*GL* 119) kontra, Lakarrak esana gogoratu behar da:

(39) Larramendik oso sarrera xelebrea dakar, xelebreegia agian beregandik hartua izateko: “cordojo (antiquado), pena del corazón, *biotzmina*”; ohar bedi Añibarrok berean s.v. “dolor, arrepentimiento” dakarrela, c. bezala, “b. *garbaia*” ren aldamenean.

(40) Eta ez da argitalpen berriaren hutsa, orijinalarena baizik.

(41) Huts bat ere behintzat badu: *doaber* < *halaber*, eta aldaketa txikiago zenbait: *libbitsqui* > *liquisqui* (6), *goardatu* > *guardatu* (7). Bertasio bera *CatLuz* 6n (1833), jadanik Mitxelenaen *SHLV* 692n, argitaratzailearen oharrean, ohartu zen bezala; jadanik Seguirolak (1985: 187, 20. oh.) adierazi zuen Larramendiren liburu zerrendak honetan, orain artean ikusi ditugun Ubillos eta Mogelengan legez, jokatu behar izan zuen bitarteko papera. Bukatzeko, esan dezadan *CatLav* baino lehenago *FP+BN* (1651, 6 eta hur.) delakoa izango ote zen ibili nintzela. Bestearen alde makurtu behar izan nuen, diferentzia gutxi bezain nabarmen zenbait kontutan hartuz, aditzean batez ere isladatzen diren bestelakoak gorabehera: *Iangoico* (*FP+BN*) / *Jainco* (*CatLav*) (1), *luçazqui* / *luçequi* (4), *goratuco* / *goardatuco* (7), *iniustuqui* / *injustuqui* (7), *falsuqui* / *falsoqui* (8), *saxuqui* / *liçunqui* (9). Denetan Ubillos *CatLav*-ekin dator bat. Bide batez, urte batzuek beranduago ateratu zen *FP+BNk* (1676, 13 eta hur.) soilik erdizka ematen ditu bertsoan, esan nahi bait da, batzuek ahoz zutelako edo hobeki azaldu beharrez edo den arrazoiaz dela, ez daude denak bertsoan, askotxotan bukaera nabarmena bada ere; nolana, eta honetara nentorren, beste tradizio batekoak dira; cf., adibidez, “Besteren ona euax etzeçala, ez daquialaric eduqui” (7) edo “Iaquile falsu ez içala, ez iagoiiti gueçurti” (8).

Ez dira hartueman gehiegi, agian, bai adierazgarriak, ordea. Euskal literatura zaharren ranking bat eraiki nahi bageneza izen gutxi bide legoke aipatuen aurretik. Arrazoiak ez dira zailak antzematzen: herrixka edo bailara nimiño baterako dotrina llabur bat, usu enkarguz, idatzi behar zuenak ez zuen hortarako bere egunoroko bizitza arrunt eta hertsitik burua zertan jaikirik eta gainerako idazleek beste lurraldeetan zer egiten zuten ikasirik (1985a: 32)

Zenbat eta gorago jo, hainbat eta Iparraldeko literaturaren —den zahar edo berri, den sorketazko, gramatikazko edo ikerketazkoaren— ezagutza handiagoa erakutsi dute Hegoaldeko idazleek. Alabaina, ez dut uste enkarguzko dotrinak idatzi zituztenak, eta hauen antzera jokatu zuten zenbait, direnik gainerakoei kontrajarri behar zaizkien bakarrak; hauen aldean berritik hasi nahiak ere baditugu, eta txokozaleak, eta bereizketa zaleak (zenbat eta erdaratik urrunago itxuraz, hainbat eta jatorrago). Denen artean desitxuratu dute, nabarmena denez, gerokoan epaia aurreko literaturari buruz. Eta Arana Goiri eta bere jarraitzaileez ari naizela eman bait dezake, lehenago eta beranduago antzerako bideetatik ibili izan diren zenbait ere badirela gogoratu beharrean naiz.

Horrelakoak alde batera utzita, ordea, bestelako historia konta daitekeela iruditzen zait, hain zuzen Lakarrak aipatzen zuen “katea”rena (ib. 31 eta hur.); eta honelako zerbait izan daiteke, gaingiroki bada ere:

1) XVIII. mendean literatur gipuzkera sortzen denean hortxe dugu Larramendi, Iparraldeko literaturaren garrantzia aldarrikatzen; badira alde honetatiko bere eraginarenean zenbait aztarna harrez gero gipuzkeraz idatzi zutenen artean⁴².

2) XIX.aren hasieretan, bizkaiera bide bera hartzen hasten denean, Añibarrok Axularren liburua eta Mogelek Lavieuxvilleren dotrina itzultzen dute, biak hain zuzen Larramendik gehien goraiatzat dituen liburuetarik direlarik;

2) Sarasolak (HSLV 135) “el Renacimiento literario vasco” deitzen duen garaiko hasieretan hain eragikorra izan zen *Euskal-Erria* aldizkariak Hegoaldeko Axularren lehenengo argitalpena dena, oker ez banago, egin zuen (1896tik aurrera)⁴³; honen aurretik badugu bertan Manterolaren “Autógrafos y noticias de Pedro de Axular,

(42) Iparraldean ere Hegoaldeko gauzak ezagutu zirela albo bat utzi beharrean nago, baina, esan gabe doa, ikertzea mereziko luke; orain artean, dakidalarik, ia soilik hiztegi mailari begiratu zaio; ik. honetaz Lakarra 1985a (31-34 batez ere); eranskin interesgarri zenbait Sarasolaren (1986: 203 hh.). Bigarren honetan, besteren artean, Intxauspek Axularren edizioari egin zion hitzaurrea aipatzen da, hitz larramenditarren erabilztaile bezala, *batundetu* (viii), *esquiribaquida* (ix) eta *adere* (x) lekuko; zenbait ohar: egia da batzu Larramendirenak direla (*adere* “regla”, *batundetu* “coligarse”), beste batzu, ordea, haren eredura eginak bide dira (*esquiribaquida* bederen, ez dut DT-an aurkitzerik izan), eta hala bada, oraindik esanguratsua da Intxausperen adibide hau. Azkenik, badira egilearen burutikakoak edota agian soilik Zuberu aldean ezagutzen zirenak edo direnak, *ondozcatu* (viii) eta *bihurtecatu* (x) bezalakoak, lehenena Azkuek Intxausperena bezala ematen duena; bigarrena soilik Lhanderen hiztegian, Foixengandik eta *bihurtekatu* itxuran aurkitu ahal dudana; eta baita *bilbapidea* “aurkibidea” (Larramendik *bilabide* “prueba” dakar), bukaerako orrietan ere. Honekin leundu beharko litzateke Villasanteren “escrito en el más puro y elegante labortano” epaia (HLV 179), zalantzarik gabe.

(43) Honi ez dio garrantzirik kentzen, noski, zati aukeratzeko izatea; ez eta Intxausperen ediziotik hartua izatea ere, nahiz eta egungoontzat azken hau bekatu larria izan: xehekiago ikertu beharko genukeen arren, egingo nuke zuberotarrarenak edonon, erabat eta oso berandu arte ordezkatu zuela, edizio zaharragoak eskura zezaketzen zoriotsu gutientzat izan ezik, Larramendiren garaitik ordura arte Axularren iturria zen bigarren edizioa.

Silvain Pouvreau, Arnauld Oihenart, Alonso de Ercilla" (*EE* III 106-110); 1891ean Sorarraiinek honela zioen Axularrez:

Esta obra es considerada como la primera obra clásica bascongada y euskarófilos tan celebrados como el P. Larramendi, el príncipe L. L. Bonaparte, d'Abbadie, el abate Inchauspe y otros distinguen a Axular con los honrosos calificativos de el *Plutarco bascongado* y el *Cicerón labortano* (*Catálogo* 107 zbk.).

Ziur naiz arakatzen hasiez gero bagenituzkeela garai honetarako ere hemen bildu ditudan apurrak osatzeko gaiak.

3) XX. mendearen hasieran, aldizkariak eta oro har saiozko idatziak ugaltzarekin bat inoiz nabarmenen gertatzen da Iparraldeko literatura zaharrarekiko interesa; nabarmenago oraindik 1.1. atalean aipatu giro beltz haren erdian ditzira bereziet. Ari garen ildotik aipagarriena, dena den, batuaren sortzaileengan eragin gehien izan bide zuten guztiek (Altube, Azkue, Ibar eta Urquijok) aski ongi, zenbaitek bikainki, ezagutu zutela Iparraldeko literatura eta, hortaz gain, beren lanetan erabili eta laudatu ere egin zutela.

Besteren artean nagusi, *RIEV* aipatu beharra dago lehendabizi; bertan Urquijoren hainbat lan ezinutzizkoren ("La obra labortana del Doctor J. d'Etcheberri" (1907), "Axular y su libro" (1911-12), "Una fuente del *Guero*" (1912) adibidez), eta Azcona, Daranatz, Soloetarenen aldamenen, bai *Geroa*-ren *princeps*-aren faksimilea⁴⁴, bai Añibarroren itzulpenaren transkribaketa⁴⁵ Axularrekiko zenbaiten gogoan zegoen kezkaen lekuko ederrak dira:

Después de no pocas dudas y vacilaciones, y aun a riesgo de que el entusiasmo de mis paisanos no corresponda a la cuantía del sacrificio, me decido hoy a editar el *Guero*, con lo cual creo además contribuir de una manera real y positiva al florecimiento de los estudios euscarológicos (Urquijo *RIEV* 1911-12, 539).

Urkiyo ez zen honetaz deitore egin zuen bakarra; Orixek bere "Euskal literaturaren atze edo edesti labur" rean (*EEs* 1927, 194-196) honela zioen:

Bidasoaz aindi asko irakurria da Axular, eta Bidasoaz onoztik, orain beintzat, irakurtzeko gogoia etorri zaie zenbaiti, ta maizago irakurtzen ezpada, liburu orien alerik arkitzen ez delako da, ta ez besterengatik (195).

Honen hariaz, *Argia*-n agindu argitalpena zertan dagoen ez dakiela adierazten du (196, oh.); badakigu, ordea, betirako asmoen munduan gerarazi zutela (cf. 1.1. atala).

Gauza ezagun gehiago aipa daiteke, hala nola Azkueren hiztegia, zeinean Axular ahal den guztietan jasotzen den, edota Altubereren *Erderismos* (1929), hainbatetan Axular joskera egokien lekukotzat dakarrena.

Gutxiago ezagutzen bide da, ordea, 1909an *EE*n (Orrila 115s) ateratzen hasi zen *Geroa* *gero*-aren gipuzkerazko bertsioa, Intxausperena oinarri hartuta J.A. Ateaga apaizak egina, O. delako batek (Orkaiztegi? cf. Villasante 1974-149) erantsitako

(44) 1910etik aurrera, 60 burutatik soilik 47ra iritsi zelarik aldizkaria bukatu baino lehen.

(45) 1923tik aurrera; arrazoi beragatik 56 burutik soilik 42 agertu ziren.

aurkezpen hitzaurrearekin. "Itz-joskera egifialean obetubaz" egin omen zen, garaiari amore emanaz.

Eta honenbestez, Ibarren *Genio y lengua*-ra, batetik, eta 1954ko Lekuonaren argitalpenera (A. Irigarai eta K. Mitxelenaren eranskinekin) iritsiak gara.

Ez dut uste honen aurrean ausartegia denik esatea idazle katea ezezik literatur mugimendu katea bat ere badugula Iparraldearekiko erlazioari dagokionez; esango nuke hemengo literaturak, bere burua arrazoi ezberdinengatik ahulagotzat harturik, Bidasoaz haraindian egindakora jo duela zerbait garrantzitsu egin behar izan duen bakoitzean. Eta hau Ibarrek eta bestek esaten zutenetik zeharo bestelakoa da, agerriki.

Bibliografia

Beherago azaltzen ditugun gutxi batzu izan ezik, Mitxelenaren *Orotariko Euskal Hiztegia*-n erabiltzen diren laburdurez baliatu gara. Bestalde, Axular aipatzen dugunean, lehendabiziko edizioaren orrialdeez egiten dugu, Euskaltzaindiak 1988an kaleratu faksimiletik, alegia.

Ibar, GL, *Genio y Lengua*, Tolosa 1935.

Lakarra, J. A., 1985a, "Larramendiren hiztegitzaren inguruan" *ASJU* XIX-1, 9-48.

———, 1985b "Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez" *ASJU* XIX-2, 439-452.

Mitxelena, K., FDA, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Bilbo 1970.

———, SHLV, *Sobre Historia de la lengua vasca*, "Anejos del ASJU" 10, Donostia 1988.

Sarasola, I., HSLV, *Historia social de la literatura vasca*², Madril 1982.

———, 1986, "Larramendiren eraginaz eta" *ASJU* XX-1, 203-216.

Segurola, I., 1985, "Etxeberri Luzaideko Bikarioaren Dotrina argitaragabea" *ASJU* XIX-1, 129-197.

Urgell, B., 1986, *Añibarroren Esku-liburua eta literatur bizkaiera*, EHUko tesina argitaragabea.

Villasante, L., HLV, *Historia de la Literatura Vasca*², Aranzazu 1979.

———, 1952, "Literatur-euskara Laphurtarr Klassikoaren gain eratu" *BAP*, 91-119, 259-298.

———, 1967, "Axular eta Gero" *Egan*, 21-30.

———, 1974, "Bibliografía Axulariana" *FLV*, 135-152.